

Спиридон Добровольський

ЗАЛІЗНИЙ КІНЬ

ПОВІСТЬ

Електронна бібліотека української літератури
© Канадський Інститут Українських Студій

Спиридон Добровольський (1894–1977). *Залізний кінь*.

Набір: Ярослава Левчук

Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено із виданням: Спиридон Добровольський. *Залізний кінь. Повість*. Харків: Плужанин, 1929. 172 ст.

© Канадський Інститут Українських Студій

1. НА ПІДСТУПАХ

Козак Денис Троян говорить впівголосу, крадькома, ніби боїться, щоб хтось не почув, — така вже вдача.

— Комуною жити хочу... Хі-і-хі-хі!..

І його руде, чотирикутне обличчя, посеребрене миршавою падалицею вус і бороди, кривиться в загадкову посмішку.

За цією посмішкою Юхим Постолака ніяк не може розібрати, чи Троян жартує, чи ніяковіє. Денис звично, як стрілець, примружує ліве око й запитливо зупиняє погляд на Юхимові:

— Не віриш? Хі-і-хі-хі!..

— Та як же це?

— Дуже просто...

— Шуткуєте?

— Які ж тут шутки?..

— Думаю, що такого хазяїна, як ви, в комуну й ціпом не заженеш! Троян заперечливо крутить головою:

— От і помилився ти... Помилився, кажу... Ну, в комуну, не в комуну, а в колектив піду. От на зло всім і піду!

Провесінній, дощами напоєний, вітер рвучко гасав станичними порожніми вулицями; він кошлатив, бавлячись, солом'яні стріхи, гойдав голі віти дерев, мов сварився на когось, закрадався в пазухи, дмухав, жируючи, в уха.

Юхим уместився зручніше на лавці, щільніше обгорнув поли сірої салдатської шинелі й натягнув на вуха витерту плетянку, що лишилася від недавно зниклих, сполоханих пострілами днів. Дивився на калюжу води, як вітер гнав по їй брижі. На його ще не старому обличчі, з високими вилицями й дебелим, ледь горбастим носом, що спереду поринав у гречаний кущ вусів, застигла загадка:

— Хто зна, може й так?..

А Троян говорив уже серйозно й поважно:

— Колектив організуємо... Ти чуєш, як ворухиться станиця, як стугонить земля? Ти бачиш, скільки до неї рук тягнеться? Поглянь, яка шеремеція йде — в артілі, в колективи, в комуну народ горнеться — заради неї все, землі... Шутка сказати — переділ! Ні, брате мій, таке пішло, що без колективу не можна... Що, не правду я кажу?

Постолака похитав головою.

— Отож... А ти сам хіба нікуди не пристаєш? — знову Троян.

— Я? Звісно, думаю. Як же мені ту землю осісти з голими руками? Та от підходящої партії не знайду. Збираються там — один босий, другий голий, хоч на Йордань веди... Ненадійна капелія, безхудошна...

— Да... Воно і в комуні, як є тягало, то й життя сало, а немає соб-цабе, то сам не запряжешся.

Троян перекинув погляд кудись далеко, через присадкуваті хати, де на обрії клубочилися сизі хмари. Дивився, мов пригадував щось, чи вираховував якусь складну

задачу. Нараз повернувся до Юхима незграбно всім тулубом, закутаним у критий вовнястий кожух.

Знаєш що?

Постолака настороживсь.

— Приставай до нашого гурту... В нас і реманент, і худоба, зразу діло поведемо. Чого тобі валандатися з пролетарією?

— Та ви таки насправді?

— Ну й чудило!.. Я тобі кажу!... Я, Денис Троян! Чи ти мене й досі не знаєш?

— Оце так факт!.. Пристати — воно не штука. Та... Ну, одно слово, якось не до пари.

З-під сизих Юхимових вусів зірвалася дражлива посмішка. Троян поспішив на виручку:

— Скісняєшся, що наймитом моїм був? Пусте! Усі скоро в наймах будемо.

— Сами й наймити, сами й хазяї, верно! — згодився Юхим. — Хто ж і хто з вами?

Для більшої очевидності Денис рахував, пригинаючи палець за пальцем:

— Я, брати — Корній і Терешко, Іван Бабій — з вищої перії, ну й з пролітарської публіки Мотря Біловусиха, городовичка¹, Панько Сиволоб — козак, і ти будеш. Підходяща «комуна» вийде.

При слові «Мотря Біловусиха» Юхимові кров гарячою цівкою бризнула в грудях і потекла дражливими колючими струмками по всіх жилах. «Невже це та сама Мотря?» — подумав. Ім'я пам'ятав добре, а от прізвище?.. Хотілося розпитати Трояна, та почував якусь неупевненість і зніченість, — самому соромно стало.

Троян замовк, чекаючи на відповідь.

По небу отарою кудлатих овець бігли хмари; бавилися, підштовхували одна одну, то змішувалися, то знову кидалися врозтіч. Порскала дрібненька мжичка. З-під тину збігали пустотливі струмки й серед вулиці зливалися в один, що говіркою змійкою пробивав собі дорогу на низ, за станицю, де починала бутніти весняними водами невеличка степова річка.

З Юхимових уст сповзла нерішуча посмішка, й лишила по собі насторожену серйозність.

— Все ж таки даруйте мені, Васильовичу... На віщо здався вам отой колектив? І вам, і Корнієві, і навіть Терешкові. Ну, нам, голякам, одне діло, а ви — хазяї. Невже ви без його гірше житимете?

Юхимові хотілося більше випитати в Трояна, а той усе говорив якось натяками й не хотів розкривати душу до дна. Троян аж об поли вдарив — скажи, вчепився!

— Ну, от слухай же... Одкувала зозуля на вербі, тепер на коноплі пошилася. Не ті порядки, Юхиме, пішли. Скажи на милість: власть — вона для чогось є?

— Та власть же вас не гонить у колективи? Вона не забороняє вам хазяйнувати й так?

Троян поклав руку на Юхимове коліно й лагідно примружив око.

— Слухай, чи не вважаєш ти мене за якогось чудака? Як мені кажуть «ходи в двері», так невже я попруюся в вікно? Колектив... Що я теряю? Ну, що я теряю? Землі в мене не

¹ Городовик — іногородній, не козак. Так звуть на Північному Кавказі тих, що не були зараховані до козачого стану.

однімуть, реманентові я хазяїн. Що не гнутиму спину за трьох нелуплених дурнів та дітвору не мучитиму? Та хай його мама мордує! А потім, правду тобі кажучи, беруть таки нашого брата-куркуля добре за зябра. Багатіти — забудь, та й нащо воно здалося, хіба я так не проживу?

— Нуда... нуда... — погоджувався Юхим, а думка копирсалася в Троянових словах: чи такі вони й навиворіт, як на лице? А по тому заговорив:

— Колектив... Тепер воно й дурному по розуму прийшлося. Хіба ми не бачимо? Он Стоянівці, що зайняли Бурсаківську якономію, хіба не живуть? Пшениця —очерет. Худоба — табунами. За межі не б'ються. Два трактори ходить. Та що там!..

Махнув рукою і замовк.

Троянові заблищали очі:

— А головне, — трактор. Сів, полоснув... Ріллі тієї — море розілляти, і без худоби, і без людей. Якби то одному можна трактора, давно б я свічку за совітську владу... Ге, ти розумієш, що то за штука — трактор?

Денисові якось аж не терпілося; йому так жваво бігали очі, що здавалося, ніби він уже сидить на тому тракторі та без звички не знає, куди його повернути, щоб чогось не накоїти.

Ех, матері його кочерга!.. Хі-і-хі-хі!..

Сонце причаїлося десь за швидкими хмарами й далеко на півдні, над обрієм, спустило пасма дзвінко натягнутих струн. Вітер вдарив по них хмарою, і вони задзвеніли далеким акордом рясного дощу. Повіяло вогкою таллю.

Юхим загорнув жолобком цупкий папір і насипав самосаду.

— Це ви просто, Васильовичу, мене теє... їй-пра!..

То як же? Пристаєш? Для тебе, наче, ваканція підходяща.

Постолака нерішуче зрушив плечима.

— Е, бачу, ти ще й покарьожитися любиш. Ти, брате мій, забудь за старе, що «куркулями» та «гамселями»² раніше дражнилися. Тепер рівноправія, і усіх підрізали, підстригли...

Троян устав із лавки і, обережно беручи під пахву Юхима, добряче заглянув йому в вічі:

— Якщо ти не цураєшся мого хліба-соли, підемо до хати... Помаракуємо, може воно в нас щось і витанцюється.

Юхим нічого не сказав. Він тільки гмукнув і, чалапкаючи важкими рудими чобітьми, пішов, підтримуваний Денисом, до козакової хати.

II

У великій Трояновій хаті панував святковий настрій.

Троє білявих дівчаток, майже підлітків, і мизатий, із заїдами хлопчик-семиліток — на лежанці колом. Вони весело щебетали, лускаючи насіння, та все поглядали до столу й часом вибухали цілою зливою реготу. Там, край столу, сидів парубок років дев'ятнадцяти,

² „Куркулями" іногороднє населення Кубані дражило козаків; козаки іногородніх — „гамселями".

кароокій, смагливатий, і чуб йому звисав чорною, настобурченою кульшею, яку розгорнув сильний подув вітру.

Загалом у його зовнішності не було нічого спільного з тими дітлахами. Поруч парубка сиділа перед букварем кирпатенька дівчина з гострим тонким підборіддям й туго пригладженим русим волоссям, заплетеним у товсту косу.

— Ну, читай же, Ксенько! — заохочував парубок. Дівчина, нагнувши голову майже до самої книжки, читала:

— С-о-со-б-а-ба-к-а-ка.

— Що вийшло?

— Капуста... — нерішуче промовила дівчина й підвела голову.

А на лежанці знову регіт. Ксенька ляпнула по плечі парубка й собі зареготала.

— Андрію, ну скажи, щоб вони не сміялися, — звернулася вона до свого вчителя. — Хіба його все сразу розбереш?

Тоді одчинилися двері й до хати ввійшов Троян із Юхимом.

— Це вже мені не наравиться, ох, як не наравиться... Скривився Денис і заскалив око, що майже зовсім заплющилося. То була недобра ознака, і її добре знала Ксенька, а тому раптом зняковіла.

— От бач, Юхиме, які тепер наймички, замість, щоб хазяїну догоджати та покликати обідати, вона до хлопця залицяється.

Андрій похнюпився, а кульша настобурчилася ніби ще більше:

— Ви вже й «залицяється». Азбуки вчу її. Ну, не потрапить до діла, й сміється.

— Азбуки, азбуки... знаємо ми цю азбуку... Обідать, Ксенько, нам у вищу хату (так звав Троян світлицю, що виходила на горішній бік садиби). — А тоді до Юхима: — Погано, брате, без старої, хоч би вже дочки скоріше виростили. Ех-хе... Бач, женився двічі, а на старість нікому допуття й борщу зварити.

Дівчина миттю згорнула книжку й кинулася до печі.

Юхим обережно струсонув від дощу шапку й повісив її на кілочку коло порога. Стягуючи важкими чобітьми соломку, що нею була притрушена долівка в хаті, наблизився до парубка.

— Здоров, Андрію! Давненько я тебе не бачив. Що ж ти їй неграмотність ліквідуваш? Це харашо...

І поручкався валкувато, по-мужицькому, слабко діткнувшись Андрієвої руки.

— Та так-собі...

— Ге, він у мене камсамол, хіба не знаєш? — не без гордошів промовив Троян. — Вчить і вчиться... День і ніч вчиться. А книжок! І де тільки він їх бере? Все ж то вивчить треба. І як почне: дихтахтура, інтернаціонал, більшовизма, пролітарія... Партійним буде...

— Що ж, це добре, — широко промовив гість, — у всьому треба науки. Наука, вона, як стовбова дорога, хоч у хуртовину, хоч у тумани, а свого дійдеш.

Гостеві слова хазяїн прийняв як повинну улесливість і похвалився:

— Коли хоч, Юхиме, знати, то це він мене надоумив іскласти колектив... Він, нуда...

Насипавши в глибоку тарілку борщу, Ксенька подалася з нею через сіни у «вищу» хату.

Денис спохватився:

— Тьху, ти!.. Треба б той... Ксенько!..

Та швидко з'явилося, хрюпаючи дверима.

— Ану, махни до Прокошки Литвина... Тільки щоб без хузу, чула?

Юхим знав, про що йде мова, й хотів був щось перечити Троянові, але той його зупинив:

— Осядся, осядся! Доволі, що на мене мій камсамол нажимає, — показав він на Андрії, — а то ще й ти, ніби вчора народився.

Денис апетитно потер руки й потягнув Юхима до світлиці.

Троянова хата, що скриня в багатій молодії: висока, світла, простора. У світлиці все по-хазяйському. Широкі кленові лави зійшлися на покуті, а між ними на точених ніжках великий стіл. Божниця ряснить образами, запнутими з усіх боків вишиваними рушниками. Перед іконою Христа рожева лямпадка в мідяній оправі, а під нею велика, блакитна з позолотою крашанка. По боках божниці «Святая гора Афон» і «Лік Богородиці» з сотнею маленьких образків, а під кожним підпис: «Скорбящая», «Троеручица», «Скоропослушница», «Казанская», «Холмская» і багато, багато інших богородиць. Поруч із столом висока скриня, — першої дружини Дениса Васильовича, і залізне ліжко з горою подушок. Гріха нічого тайть: любив покійницю за цю скриню — він, закоханий, молодий. Тепер дочки підростуть, готове придане буде. Простінок займає велике свічадо, що в йому з ногами себе побачиш, а попід стінами жовті віденські стільці. Скрізь на стінах порозвішувано фотографічні картки, — це переважно військовий люд. Ось жовта, ледве помітна, картка бородатого дядька, що стоїть, спустившись на одне коліно, й тримає гвинтівку — це батько Денисів, пластун, а над ним сам Денис, у бурці, — урядник 2 Кубанського козачого дивізіону. На картці напис: «Фотографія Казимира Янушковського в Варшаві». Це тоді, як Денис Васильович служив при намісникові «Привіслянського краю» генералові Скалонові. І ще сила всяких далеких і близьких родичів — у бурках, черкесках, у Георгіях і медалях, з гвинтівками й оголеними шаблями, з револьверами в руках, направленими невідомо в кого, суворих, войовничих, іноді аж страшних, Все військовий, серйозний народ, перед якими ліки святих здавалися зніяковілими й жалюгідними.

Юхим довго обдивлявся світлицю, ховаючи під вусами ледве помітну посмішку. Це не сховалося від пильного Троянового погляду:

— Мабуть смієшся, що в моїй хаті революції не видно?

— Ви вгадали, еге ж — коротко відповів Юхим.

І справді. В Трояновій хаті всі речі, меблі, образи, картки, все було на своїх місцях, як і вісім років тому, коли Юхим, не добувши в Трояна третього строку поспіль, пішов на війну. На всіх хатніх речах лежала печать уміркованості й ситого, здорового життя, що десятками років незмінно текло в цих стінах. Зберегти добро протягом кількох років, коли навкруги ввесь світ ішов оберта й земля була перекопана важкими гарматнями й багнетами рушниць, — це що-небудь значило. А втім Денис навчився обминати всякі небезпечні місця, що траплялися на шляху його 48-літнього життя. Ступати кроками й дивитися вперед за цілу верству — таке було його повсякденне гасло. З такою обачністю не страшні хоч які небезпечні шляхи.

— Других пооббирали, тільки одвірки в хатах позоставалися, а до мене покищо фортуна милосерда. Як то кажуть: «бог не без милости, а козак... не без розуму». Хі-і-хі-хі!.. — вдовольнено засміявся Троян, перекутивши відому приповідку на свій особливий кшталт. — Верно я кажу?

— Нащот розуму — це факт. Бо розум іноді й дурня із біди визволить, а щастя й розумного в дурні пошіє..

— Отож воно й саме...

За обідом пили по чарці й по другій. Юхим кожного разу відмовлявся, проте кожного разу незмінне перекидав чарку в рот: очевидно, пити горілку для його не становило великої неприємності.

Як голови налилися п'яною важкою веселістю — довго гомоніли. Говорив більше Троян, а Юхим усе слухав, часто витираючи рукавом стебла вусів і вряди-годи піддакував. Денис умів говорити красно, умів заворожити найтверезішого слухача. На частих гулянках і бесідах Троян був за ту людину, що командою її перехилилися чарки в рот і галасливе п'яне море втихомирювалося з одного слова: «цитьте: Денис Васильович говорить!»

Щоправда, в Юхимовій голові добре таки переплутувалися Троянові слова й багато дечого він не допійняв, чималого Денис, здається, не договорив — це так, але те, що дійшло до Юхимової свідомости, здавалося таким хорошим й привабним, яким у той момент здавався йому цілий світ, рідним, радісним, привітним, де живуть лише одні друзі, словом, таким, яким він ніколи не був і ще нескоро буде.

Чому Троян до колектива йде? Та тому, що земля на новий порядок чекає. Він не хоче оборюватися межами так рясно, як рясна спідниця в сільській дівчини. Не на межах будується новий порядок. Він їх стинає й розправляє лани, як птах крила, що за хвилину злетить угору й опанує своєю гордою волею всі терени за далекими обріями. Що робить станиця? Вона клекотить, бурунить. Вона рветься на поле й нестримною паводдю залле людський потік землю, щоб перекраяти її, розгорнути межі.

Хто проти — той жалюгідна тріска в бистрому потоці. «Собственик»! Троян не хоче бути «собствеником». Нащо? Мучити дітей, як його батько мучив? А їх же п'ятеро й тільки їсти, а не робити вони ще здатні. На одному Андрієві не виїдеш. Ні. Один шлях — у колектив. Троян усе віддасть: четверо коней, худобу, молотарку, косарку, садилку³, плуги, борони, все, все. Нехай когось заздрість бере, що Троян не пугукає на власну погибіль. Він не загине. Він житиме, бо знає, куди життя повертає, й не відстає від нього...

Троянові язик ледве-ледве повертається, а в голові стукотить, як сотні коліс на битому шляху. Він нагинається до Юхима й ляскає його по плечі:

— Ех, і комунія ж у нас вийде — сюди дивись!..

Аж геть смерком прощався Юхим із хазяїном. Шукаючи дверну клямку, він посоловілими очима дивився на Трояна й поважно мовив:

— Спасибі вам, Денисе Васильовичу! А нащот колектива я подумаю. Признаться, я не від того...

³ Сівалку.

— Отож... таке діло... приставай... — заговорив Денис, проводжаючи гостя до хвіртки.
— Приставай, бо ми вже твердо вирішили... да...

III

Тоді, як обмірковували справу заснування колективу, в Трояновій хаті були всі три брати: Денис — найстарший, середульший — Терешко й наймолодший — Корній. Сиділи мовчки, мов прибиті до лав, і кожен думку думав. А думка та одна. І лізе вона в голову настирливо, шкрябає мозок, гребеться, що миша в забитій норі. Від того так тупо дивляться очі кожному й слова не йдуть на язик.

Надворі, за зачиненими віконницями вітер з дощем одноманітно вигравали тужну пісню, прелюдію весни, і та пісня холодила душу, і від тихих стін світлиці віяло скребучим сумом.

Пахкнувши цигаркою, Денис обвів поглядом братів:

— Ну?

— Отож тобі й «ну», — озвався Терешко. — Хоч сюди верть, хоч туди круть... в артіль... у колектив...

Кинув кілька слів, замовк. Не щедрий удався Терешко на розмову. Рукою провів по голому тім'ї, а голова йому велика, з довгими пасмами рідкого волосся на скронях, що дві мички, руді-руді. І схилив голову на бік, похнюпився.

Денисові ліве око по-мишачому звузилося, а з-під вій блискав нетерплячий вогник. Проте мовчав: що далі скажуть.

Корній як держав шапку, так і пожбурих нею. Гепнулася вона об грубу, лишивши на білій стіні вогку пляму, й упала на долівку. Цупкі, чорні вуса нависли йому наїжачені, що зуб'я гребки, а під ними губи холодною дротинкою, тверді, сердиті; над носом довгим і гострим звисла непокірлива зморшка і стирчав задиркуватим йоржиком чуб.

— Пхе! Бісові душші!.. Не діждуться з їхніми артілями та комунами!..

— Да... да... да... — затягувався Денис та все збирав думки до купи. А вони такі непокірливі й неслухняно розбігаються, що череда на витоптаній толоці.

— Підійшло...

Корній почував обома руками чорну щітину голови й припер колючим поглядом Дениса:

— Та ррозкажи ти толком, що там говорили... що вони собі думають?

— Ге, говорили... Землю ж переділятимуть заново. Та вже не як-небудь, не фонди, а всю, під корінець. З весни почнуть, щоб на осінь уже на нових місцях займати.

— Та хіба для нас землі не вистачить?

— Чому не вистачить? Вистачить. Та прийми ж ти у вніманіє, що шість тисяч городовицьких душ наділятимуть...

— Шість тисяч душ?!..

— Шість тисяч душ тих, що ніколи землі не мали...

Під Корнієм мов лава засовалася, він намагався всидіти на місці й не міг.

— Та де ж їх таку чортову тисню видерли? Шість тисяч душ! Та це ж половина станиці?!

— Так воно й буде.

— І всім землю?

— Усім, т-так і сказав, той, з округи.

Терешко з лави перейшов на соломі, що лишилася від топки груби. Брав стеблину по стеблині й перекусював на зубах, і був такий байдужий, як здавалося Денисові, як чумацький віл, що байдуже ремигає над конаючим хазяїном на безвісних шляхах.

Денис подумав: «Цей переживе... пережусь жуйку... перетравить... А я — ні, і Корній ні»...

Тоді вголос:

— У бомазі так і сказано: наділити землею всіх, що проживали в станиці до 22 року. А таких супчиків, казав председатель, на шість тисяч набереться з дітьми — шутка сказати!

— А як не дати бісовим душам! — застукотів об долівку Корній ціпком, — к чортовій матері! Натякав хто на це? Га?

Терешкові пітником полізла борода на шию.

— Не дасть! Хто ж то не дасть?

— Говорив хто про це? — допитував Корній.

Говорили... — похнюпився Денис. — Степан Кульша так і одрізав тому, що з округи: «Городовики, каже, не мають права на козацьку землю. Ми завоювали її, та зайдам оддамо?»

— А він? — гарячився Корній.

— А він: «Ви завоювали в татарів та черкесів, а ми у вас. Ви ж були несправедливі — собі всю землю задирали, а ми добріші за вас: беремо собі й про вас не забуваємо»....

— Так і сказав?

— Ну, от до слова.

Нічого собі... умгу... — буркнув Терешко. І перекося: — Як по-душам, то воно й правда.

Денис, кинув на долівку недокурки і розчавив чоботом, сплюнув важкою слиною. А Корній переступав із ноги на ногу, тупцявся, як кінь, що на його чекає небажана путь.

— Голови б усім поскручувати, бісовим душам!.. Троян бгав під обпатрані вуса болючу посмішку й зупинив холодним поглядом брата.

— Не гарячися!.. Лайка твоя до «їх» не пристане, давай краще до діла. Серйозно, як, суддя, почав:

— Що городовикам землю дадуть — це ще півбіди. Півбіди кажу — вона од нас, однак, не втече. Ну, пойми ти, що з нею городовик робитиме без плугар без худоби? Що він з нею робитиме? Він здасть її з половини, нам здасть. Це покищо не так страшно. Та от лихо... — Денис на хвилину зупинився, а потім майже по складах проговорив:

— Землю розподілятимуть по «класовому принципу».

— Що то воно за «принцеп» такий?

— Мудра, брате, штука, тільки хитрого в її нічого немає. Злидням ближчу землю даватимуть і вдобнішу. І по тому усяким комунам, артілям та колективам, а нам, виходить, заможним хазяям, що сами по собі, ну, куркулям, хоч би таким, як я, та й ти, так аж коло Червоної межі, де Кухаренкові хутори.

— Це за двадцять п'ять верстов?

— Нуда, за двадцять п'ять... та хмереча, та єрки⁴, та всяка погибіль. Оце тобі «класовий принцеп». Городовичня те змикитила, так в артілі та колективи зароїлася. Ну, там же на сходці зразу й записуватися почали. Звісно, голе — що воно одне робитиме? А куркульня чухається — жаль нажитого, не хочеться до коша нести.

— Не хочеться... — кепкуючи протягнув Терешко.

— І що ж воно буде? — тривожно запитав Корній. — Що воно буде? Розор. Це ж як на заслання.

— S що ж ти надумав у колектив і собі?

— Нуда.

— Ого, нічого!..

Корній дріжко покрутив головою, ніби його хтось облив помями.

— Ну, йди...

— І піду! — рішуче сказав Денис. — Я піду, і ти підеш, і Терешко піде.

Корній зіперся задом на скриню і, помахуючи ціпком, кинув:

— Ні, не по дорозі. Піду до Кухаренкових хуторів, до чорта на балку, а в комуну хай хтось інший, пропади вона пропадом!

І поляскав палицею по халявах. А очі сердиті, як у тхора, й чуб їжаком.

— Підеш, не огинайся, з підскоком підеш, — дражливо повторював Денис.

— Тільки но слухай...

— Слухайте обидва...

Денис устав, глянув по черзі на вікна, до яких щільно притулилися віконниці, відчинив двері в сіни й прожебонів: «Ксенька та має паскудну звичку»... Потім сів до столу й зігнувся, глибоко втягнувши голову в плечі й почав, здавлюючи голос, хоч і так говорив не гучно:

— Організуємо колектив... З козаків Бабія притягнемо, він ніби нетяга... Панька... Городовиків до супряги... Доб'ємося землі...

Щодалі, голос Троянові ставав ледве чутний, Недоказане він з'ясовував руками, кивками голови, скидав бровами, прицмокував язиком, а в очах світилося переконання й тверда рішучість. Брати насторожено слухали й перед ними відкривався новий світ, що приваблював і дражнив їх. Вони сиділи, широко пороззявлявши роти, ніби ними, а не ушима слухали братову промову. А Денис говорив довго, запально, переконливо. І його майже нечутний шепіт порушували голосні поодинокі слова, що виривалися якось мимохіть під натиском почуття. Так вистукує Гтелеграф, коли зіпсуто дріт: тоді між довгими рядками крапок виринають окремі слова, що збуджують тривогу, дратують і криють у собі якусь далеку, ще неясну радість і тривогу.

.....
Земля...

Колектив...

Трактор...

.....

⁴ Балки, річища висохлих річок.

Корнієві поволі м'якшали зморшки на чолі й очі ставали веселіші. Розвіювалося зневір'я й зростала повага до брата, якого й без того цінив.

— Ідьоть!.. Ідьоть!.. — врешті вигукнув він погодливо.

Тільки Терешко, здавалося, не виявляв ніякого піднесення й захоплення. Лежачи на соломі, він нагадував байдужого вола, в очах якого відбивалася не то втома, не то ситість шлунку. Він валкувато підвівся зі свого логвища й якось чудернацько посміхнувся:

Артільники – крутильники...

.....
Думки братів зійшлися на одному.

IV

Розлогі кубанські станиці. Широко-розгульні в них вулиці, як розперезана буйна вдача козацьких прашурів-січовиків. І бачили ж ці вулиці розхристаний бешкет козацький, і оковитні бочки, і герць на бистрих конях кучерявих молодиків. Ой, і бачили ж вони прощання, зустрічі, походи, сум закоханих дівчат і сльози матерів, дітей осиротілих! Це тоді у давнину, як дике поле безмежним морем за околицею й буйний чорнозем — творчим соком вщерть.

Проходили десятиліття, й цілина відступала під обрій від станиць, і межі вужчали, а вулиці — такі, як і колись — широкі, як і розперезана, розльотна вдача козацьких прашурів-січовиків.

.....
Він знав станичні вулиці, Юхим... Він знав, та не помічав їхнього розльоту, ніколи було. Лише тепер, ідучи додому, так широко йому було в грудях і світ просторішим став, і вулиці розбігалися вдаль і широчінь.

Покліпує з-за хмар місяць, кидає шматки розбитого свічада — жовтого, блискучого — на смоляне тло вулиці. Та ой багниста ж вулиця кубанської станиці, напровесні! Вона пливе чорним смоляним потоком, мов там, десь за околицею, перекинуто велику-велику, з гору Ельбрус, козацьку бочку дьогтю.

Чалапкає важкими чобітьми Юхим, підбирається до тинів. Така непевна путь! Втома наливає ноги, але чому в серце проситься радість? Чому? Може тільки так, може це хміль? Ні, Юхимові й голова не важка, і свіже повітря миє йому обличчя. Так чому ж? Хіба тому, що колишній його хазяїн запросив на чарку горілки? Дурне!.. Дурниця!.. Там, он... земля! Сподівана земля, жадана, що на неї штурмом кинуться не сьогодні-завтра тисячі, і він між ними. Те все, що пройшов, то лиш підступ. І який же він важкий і довгий!.. Через те сьогоднішня радість така широко-розльотна і ясна.

...Батькова хата в селі над Дніпром, і сім'я в десять ротів на півдесятини. Ану, поживи! Старий Постолака (батько) вхопить було себе за чуба й застогне, як різаний: «Ну, їжте мене, їжте!.. О, де та погибіль, чом вона не прийде на мене!» Як стало Юхимові дванадцять, батько сказав: «Іди, сину, йди між люди... може, знайдеш свою долю»...

І Юхим пішов. Пішов куди всі йшли — в маєтки великі панські, на розлогу Херсонщину. З підпаска до воловника зростав на економічеському кандьорі.

Останнього строку добув табунщиком — тоді йому шістьнадцята осінь ішла. Нещаслива осінь. Саме поля озиминою рунилися, а панський табун величезний. Важко встерегти худобу на збитій стерні, коли поруч пшеничне смачне руно. Тремтів Юхим, і не дарма. Зграєю хижих шулік накинувся табун на зелень. Бігав Юхим, як ошалілий, на очах німих могил, розпачливо кричав: «Ой, пропав же мій строк!.. Пропав мій строк!..» Збив панський табун панську пшеницю. А другого дня Юхима розщитано. Тоді управитель йому сказав: «Хоч шкоди ти наробив на більше, ніж заробив, проте добрий пан прощає тобі недостачу. Можеш іти куди інде». І він пішов, здавивши біль у серці. Тільки тої ночі запалало все панське кубло й три дні тліло, а жандарі зганяли народ гасити пожежу.

... Тікав Юхим манівцями, непроїжджими дорогами, і все в людей розпитував про краї вільні. Так на Кубань дістався. Так ось вона Кубань, країна медова! Поля — непереходючі, пшеницею залиті; шляхи, що твій Дніпро, широкі; села — багаті (станіцями тут звуть). Садами обгорнулися хати великі, а в них безжурні, ситі люди і мовою та звичаями рідні. От де життя! Та тут немов усі пани? Придивився ближче, аж куди там: де пан, там і наймит. У світлицях радість, а в примурках — журба. Багатий край на злиднях заробляє. Тут у строк до Трояна потрапив. Думка така: зароблю грошей, хазяїном стану. Як таки в країні медовій, та щоб без меду — не вірилось. Та дарма! Плата така, що старцеві на торбу — саме раз. А до земельки найбагатшому наймитові зась: «горбдовик», «гамсел» — закон не дозволяє, хазяїном землі — козак.

Кажуть, багатому краще одинцеві, а в злиднях ліпше вдвох. Оженився Юхим на зайдисвіт-наймищці, такій, як і сам, щоб удвох ділити лихо. Щось так за рік війна розпочалася. І як пішов Юхим, то повернувся лише тоді, коли по станицях революція загула. Тоді шереметія така пішла — козаки з городовиками за землю змагалися. Що не день — чутніш. А далі й загони. Усяких кольорів вони були: і білі, й червоні, й зелені й червоно-зелені. Не втерпів Юхим — бачив: земля сама не прийде в руки, видирати треба. І він пішов, утретє на віку таки, «за долею». Натерпівся в походах — не розкаже того перо так красно. І гори, і плавні, й піски Астраханські бачили його. З більшовицькою владою до станиці повернувся, тільки непривітно зустріла його станиця.

Тяжко хворою застав свою дружину: закатували її жорстокі месники - денікінці мало не до смерті: про Юхима все допитували. Тут городовикам на краще повернулося. З фондів по клаптику землі роздали, плани⁵ почали нарізувати. Почав і Юхим на хату стягатися. А Олена (жінка) не витримала, сердешна. Щось у середині їй пошкоджено було, так і вмерла коло роботи теї осени. А то б зажили вони! Тепер от землю вже геть переділятимуть. Скільки то Юхим дістане? Либонь на десяток десятин набереться! От вона доля коли прийшла.

До кого прийшла, а хто й на аркані приволік.

Чолопкає Постолака в задумі, аж гульк, він уже перед своєю хатою. Вона ще безверха, тільки стіни й димар, а збоку мерзенна повітка. Там Юхимова шкапина — допоміг бідняцький комітет.

З-під повітки вчулося скаржливє іржання рижого. Двоє низеньких вікон зарожевілися кволим світлом.

⁵ Садиби

— А, сукин кот, — промовив на іржання коневе Юхим, — скучив?

Пішов, підкинув цупкої озимої соломи і, дивлячись, як кінь байдуже її розкидає мордою, додав: — Що, не смашна? Ну не падай духом, от у колектив підемо, тоді заживемо!

В хаті тьмяно блимала гасниця і, загорнувшись в шмаття, на полу хропло двоє дітлахів — дівчинка й хлопчик. Юхим прикрив малечу рядом і сам ліг поруч.

Поки сон обважнив йому повіки, пригадував розмову з Трояном, так химерно він говорив, що й не пізнати — чи він, чи ні. «Приперло Трояна — це добре» — думав — «значить діло на нашу руч іде. А може хитрує? О, нашої власті не обдуриш!»...

Думки бігли навперехрестя, як сполохані зайці. З ними заснув Юхим.

V

Вранішнє сонце висувається з-за голих дерев, і тепласте, м'яке його проміння закрадається в маленькі вікна хатини Мотрі Біловусихи. Воно лагідно лягає на долівку й низьке сирноб, що серед хати, обливає своєю теплістю троє дитячих облич, що нетерпляче чекають на страву.

Мотря поставила на столик велику полив'яну миску печеної картоплі, блюдце олії й сама сіла на низенькому стільці, мружачи очі проти сонця.

— Їжте, діти...

Але ті не ждали на припрошення. Їхні жовті обличчя давно сліdkували за материними рухами, і лише миска з картоплею запарувала на столі, як кілька рученят сплелося вузликом над мискою й жваво облуплювали бараболю. Під натиснем дитячих рухів сирно скрипіло болісним скрипом.

— Федьку, не жируй, та поменше картоплю в олію товчи, — ач, аж по підборіддю потекло...

Федько — хлопчина років десяти, синьоокий, як, і мати, довгоголовий пустун, лизнув олію з нижньої губи, як бичок на жуйці.

— Ой, незгеба, руки не маєш! — посварилася мати. Хлопчак образився:

— Пхі, «незгеба!»... А на тракторі хто їздитиме, а що? Га?

— Коли ж то ти їздитимеш?

— Коли, як коліктів буде!

— Чи ба куди гне!.. Найдуться й без тебе.

— Пхі, «найдуться!».

І він, удаючи стернового, ухопив обіруч край столу й злегка затряс ним.

— Дрик-рик-ик-ик!.. Ррр!.. бук-бук-бук!.. Стережись, трактор їде!.. — гукнув він, уявляючи якогось розшолопу перед собою.

— Та їж уже, вигаднику поганий, бо я тебе!.. — й ляснула пустуна по руках. Той шпарко їх відняв од столу, а його сусіда, хлопчак-семиліток, у подраний на ліктях сорочці, зайшовся сміхом, широко розкривши рота, набитого картоплею.

— Не можуть таки мовчки, бісової пари діти!

⁶ Низький круглий столик.

Найменшенький лупатий мамай запроваджував неяуплену бараболю до рота й похвалився:

— Мамо, а я просто з шкаралупою, — та й добра ж!.. І аж прицмокнув.

— Ти бравий, сину, — похвалила мати, — їж, їж... Діти вгамувалися й поквапливо ковтали картоплю. А Мотрі жарти Федькові з думки не сходили. «Теж вигадас: «за тракториста», «в колективі». Коли б Степан тепер... Яка б то радість! — Сини ростуть... три сини... і на землю сядемо...»

Тоді, давно, на далекій Україні вони побралися. З'єднало їх спільне горе й люті злидні. Ще року не минуло, як помандрувати довелося на Кубань — від злиднів утікали. В новий край принесла вона сум відцураної доньки — в серці, а в очах — блакить неба запроданої панам батьківщини. Новий край не привітав. Роки йшли важкі, як мури кам'яниці. Щорік — дитина й строк. В пашні роджала, сповивала під копами і проклинала безталанну любов, розгублену на чужих ланах. І побіч він — Степан, терплячий, як волова шия. Тягнув накинута злою долею ярмо, аж поки кров'ю не захаркав. Тої самої весни й помер. Скільки тому? Либонь років із п'ять. Як пережила, як виплекала дітей — сама не знає. Спитайтеся, коли кінчався день і наступала ніч — не скаже Мотря. На заробітках цього не знали. Та перетерпіла усе, й до волі дожила. Снила сни про ясне сонце й дні радісно-тривожні, зустрічала долю на скривавлених волею ланах. Таки прийде воно — інше життя...

За думками не зчулася Мотря, як хрюпнули двері й на порозі з'явилася велика, трохи сутула Юхимова постать.

Не випускаючи з правої руки клямки, що ніяк не могла потрапити на своє місце, Постолака зняв шапку, привітався.

— Здоров був! — відповіла, трохи здивована, Мотря й підвелася зі стільця. — Нехай я сама... — Вона швиденько хотіла взятися за клямку, наблизившись до дверей, але пальці її руки якимось ніяково зустрінулися з Юхимовими і той відчув, як вони стріпонулися й зараз же відскочили. Двері, ніким не здержувані, відчинилися в сіни.

— Ну, от... — пробурмотів ніяково той і зімняв у руках шапку. — Удвох зачиняли, як то кажуть: у сімох няньок...

Мотря причинила двері й прошла до лежанки, стала обіпершися:

— Сідай, гостем будеш... Яким вітром тебе занесло? — промовила й пильно обгляділа Юхима.

Мотрі було вже за третій десяток, проте вигляд мала куди молодший од своїх літ. Струнка, пружна постать, здається, ніколи не гнулася на тяжкій роботі. Повні груди надмірно випиналися з тісної кохти, від чого вся її постать здавалася зігнутою вперед. Лице спокійне, з сухими смагляватими щоками й високим чолом, із трьома зморшками, що збіглися гострим кутом над переніссям, надавали вигляду якоїсь упертої терплячості.

Юхим хотів зразу ж розпочати свою ділову розмову, але сам не зчувся, як йому з уст зірвалося зовсім недоречне:

А ти не постарішала... як і була...

І чомусь ніяково посміхнувся.

— Не постарішала? Де ж нам старітися від такого безжурного життя! На перинах виросла. Ха-ха-ха! — пожартувала.

Юхим усвідомив, що почав не з того, що треба, й каюся: від жінки нічого не сховаєш. Тоді, опановуючи себе, удав непримушеного балакуна й перейшов на друге:

— А ви, гвардія, працюєте? — звернувся до дітей, дивлячись, як ті завзято доминали картоплю. — Працюйте, ваше діло таке...

— Ці нароблять, аби тільки в мисці більше було.

Так і треба. Нехай не падають духом до землі.

На Мотриних губах заграла ледве стримувана посмішка.

— Чого ж нам падать, кажіть хлопці: лихо залишилося позаду. Тепер от землі ніяк не почитаємо, скільки нам наріжуть.

І перегодом:

— Та й у колектив збираємось... Еге ж?

— А я трактором їздитиму... дрик-дри-дри! — засміявся Федько.

— Кому що, а курці — просо. Все йому на тому тракторі хочеться.

Юхим на хвилину запнувся й відчув, як йому всередині щось сіпнуло й стукнуло в голову.

— Це правда? До Троянів? Саме про це я й хотів довідатися... Бачиш, і мене присоглашають... — заговорив скоромовкою.

Сьогодні вранці він довго міркував про розмову з Трояном. Денисова пропозиція здавалася йому не зовсім щирою. Знав його натуру, як власну кишеню. Раз Троян робить, то себе не обійде. До того ж боявся наговору своїх співників по поході, голоштаних городовиків. Теж, мовляв, знайшов побратимство!

Тільки Андрій, Троянів пасинок, якого він уважав за свою людину, спантеличував його з пуття. До Мотрі йшов, вагаючись думками. І здається — скажи йому хтось у цей час не спілкувати з Трояном, він і одійде. Йому хотілося це почути від Мотрі.

— Так ти справді вже записалася?

— Авжеж.

— І ти думаєш, що це діло чисте?

— Що ж тут нечистого?

Юхим і сам не міг усвідомити, в чому ж полягає те „нечисте“, що в йому він обвинувачував Трояна. Проте відчував, що воно є, конче є.

— А я б не радив тебе.

Мотря стріпонула бровами, і її обличчя стало ще строгіше.

— Трохи дивно, що так кажеш.

— Дивно? Нічого дивного нема. Троян милостині не дає дурно.

— А хіба це милостиня? — Усі ж робитимемо. А коли це милостиня, то не знаю від кого, чи від Трояна, чи від мене: його душать, а людині жити хочеться.

Тут Юхимові збігло на думку, як він учора слухав Денисову сповідь, і йому ніби й зараз учувався Троянів потайний голос: «Одкувала зозуля на вербі, тепер на коноплі пошилася».

Діти покінчили сніданок і один по одному вибиралися з підскоком з-за столу.

— Е, та вони в тебе безвірники, — зауважив Юхим, бачивши, що діти не христяться.

— Та це ж оцей, школяр, і малих одучив, — кивнула Мотря на Федька.

Юхим посміхнувся і жартома:

— Моліться, діти, а то бозя битиме.

Найменшенький зупинився насупроти Юхима й лице його млинцем розлилося в посмішку. Він підсмикнув одною рукою штанці, що ледве трималися, і промовив несміливо:

— Гму... «битиме»... То тійки мама якають так. А я скійки не моюся, та й байдузе.

— Молодець! Отак до всього власним розумом доходи, — попестив його голову Юхим. — Жили з богом, погано було, побачимо ще, як без бога прийдеться.

Мотрі така розмова не зовсім подобалася. Вона належала до тих людей, безвір'я яких випливало підсвідомо. Проте, коли чула хулу проти того, в кого її примушувано вірити змалку, вона в якомусь острасі тікала від таких жартів. На хлопця гримнула:

— Иди вже, йди на піч, балакуне замурзаний!.. А ти, Федьку, до школи швиденько збирайся.

Федько напнув на себе стару, з довгими рукавами й вузькою талією материну кохту, перекинув через плече рядняну торбинку зі зшитками й подався з хати. Мотря почала прибирати зі столу. Й від того, що нагнулася, її груди стали ніби ще повніші, й тягнули за собою весь стан.

Юхим хотів був розповідати про свій намір пристати до іншої артілі, але його зупинила думка, що раптом блиснула: „а що як вона не захоче?..“ Чи піде тоді він сам? А йому ж стало так хороше, так якось тепло тепер, коли він бачить її строге чоло і очі, повні теплого світу. Не спускаючи погляду з Мотрі, Юхим ураз помітив, що її очі на мить зупинилися на йому, кольнули гострим блиском і відвернулися, лишивши в серці непевний вабливий слід. Він промовив:

— Так це вже на pewno, що ти пристаєш до Троянів?

— Та ото ж таке й на pewno. Якщо не розвалиться партія, то чого ж мені?

— Так... так...

І примовк. А далі якось нерішуче:

— Чомусь мені здається, що коли б до своїх, то воно якось зручніше. Бідняцьким, бач, артілям тепер же казна й грошей позичає. Можна стати на ноги.

Мотря подумала, і з жалем посміхнулася одними очима.

— Голій за голого як іти, то краще вік діувати. Поки там гроші ті дістанеш, а тут усе на ходу.

Юхимові чомусь здалося, що Мотря відповідає не на те питання, що він висунув, а на те, що зосталося невимовлене, приховане.

— Ой, не кажи! І старці бувають щасливі. Хоч, правда, ні один старець не перестає мріяти, що колись то, а стане він паном.

— Нехай і так, а я таки на своєму буду... — сказала рішуче Мотря, й гострий трикутник над переніссям ще більше загострився.

Стало ясно, що Мотря свого рішення не змінить, і Юхимові робилося досадно, що він із такою, як йому здавалося, упертістю намагався перетягти Мотрю на свій бік, а нічого не вийшло. Що ж далі?

Як подумати, до чого ж людське життя вередливе й вибагливе на вигадки! Воно — мов гірська стежка: то в'ється високо між скель, то вирине над бескеддям, то спуститься в широку долину; пробираючися нею в останню мить думаєш, що прийшов куди думав, а

обдивившись, впізнаєш місця, звідки вийшов. Юхим впізнавав давно вже пройдені місця. Їх старанно стирали важкі роки роботи в людях, але він пригадує.

То були запашні вечори на чужому полі, коли втомою налите тіло просило відпочинку, а молоде серце наливалось жагою теплих жіночих пестоців. Такого вечора під копою пшениці Мотря годувала дитину (вже заміжня була). В її очах відбивалася втома й привабливий блиск, а засмаглу грудь, що її держала в губах дитина, місяць облив молоком. Він учасливо спитав: «Втомилася?» Вона зніяковіла, затулила груди краями кохти, поправила косу, що смоляним джгутом звисла на плече, й мовчала. Тільки глянула проти місяця, а потім на Степана, що оддалік лежав на стерні. І більш нічого. По тому обминати її став, боявся...

— А ти ж то як? — спитала МОТря й довгим поглядом пригріла Юхима.

— Та, мабуть, що ввійду. Подумаю... А ти, той... не хвалися Троянові, що ми говорили, а то ще спльотки підуть. Я тільки так...

І пішов.

А вдома довго чомусь не знаходив собі спокою. Ходив від хати до повітки й не знав, до якої роботи братися.

VI

— Ти де шалаєшся до цієї пори? — суворо запитав Денис Андрія, підводячи скуйовджену голову на ліжкові.

Було вже за північ, як повернувся Андрій додому, Ішов і дорогою думав, що вдома чекають на нього неминучі вітчимові докори. Так воно й сталося. Троян не спав. Чутки, що пішли по станиці в зв'язку з організацією колективу, надто турбували його. Дехто казав, що Троян під виглядом колективу просто хоче держати в господарстві наймитів, інші, а особливо старі діди-козаки, розповідали, що Денис перейшов цілком на сторону городовицької голоти. А знаходилися й такі, що твердили, ніби Троян уже «записався в комуністи» і всі бачили, як він пив самогон у Прокошки Литвина й хвалився, що тепер він «не свій брат». Так чи інак, а багато з козаків було приголомшено звісткою про Троянівську «комуну», а найбільше тим, що «Трояни злигалися з городовиками». Денис боявся, як би всі оці балачки не нашкодили розпочатій справі.

Андрій сів до столу й почав вечеряти. Вітчимів докір його неприємно шпигнув.

— Ви так питаєте, тату, — образливим голосом почав він, — ніби я лазю по чужих коморах, а не діло роблю.

— Знаємо твої діла! Що за діло до цієї пори?

— Ну, вчу ж комсомольців... політграмоти...

— Робити нема чого? Не грамоти їм, а по-вовчому вить учитися. Дні й ночі через них пропадає. А гроші ж коли заплатять?

— Ну які ж там гроші? В нас не помагається цього.

— А, «не помагається!» — заскалюючи проти світла око й підіймаючи вище голову, глузливо посміхнувся Троян. — А тобі воно дісталось як, дурно? Кажи, дурно?

— Я ж грамотний, то й сам вивчився по книжках.

— То й вони нехай сами вчаться, безголова жебрачня!

І додав сердито:

— Узавтра ж напиши своєму передсідателеві, щоби жалування тобі поклав, а як ні, то нехай вони ви здихають укупі зі своєю політграмотою... Теж найшовся вчитель на свою голову.

— З комсомолу викинуть... — коротко відповів Андрій і подивився на вітчима. Заскалене Денисове око розплющилося:

— Так то без усяких і викинуть?

— Церемонитися не стануть.

Троян випнув у бік голову й здивовано закліпав очима.

— Ну, то нехай за начальника якого наставлять, чи в кооперацію, чи в ісполком пошлють, або на які курси.

— Вже як заслужу, то й пошлють.

Троян полегшено зітхнув:

— Ну, вчи, хай їх чорти візьмуть! тільки ти їх не дуже, а так, аби-аби, бо ти знаєш, виростуть курчата —квочку покинуть. Так-так!.. Тоді ти й непотрібний станеш.

Андрій одрізав шматок сала, порізав його кришениками і якимось із сумом заговорив:

— Та воно й так, мене збирається дехто з комсомолу висадити. Кулацький син — кажуть.

— Ге, сто чортів! Кулак... А твоя матір хто була, не знають? Як за власть узялися, то всі козаки в них були за куркулів, а тепер приділили — той бідняк цей середняк, а той глитай — кулак. А чому ж їхні синки раніше не йшли до комсомолу? Чому? А Троянів пішов. А тепер «кулак»...

— Ну, не могли розібратися, що до чого.

— То-то, що не могли.

Троян замовк, зіпершись на лікоть. Він із задоволенням згадував про те, що він не розгубився, як інші багатії, коли прийшла більшовицька влада, і тим урятував свої позиції. Де піддакнув, де не поскупився якомусь пройдисвітові горло заткнута, кому зорав, кому посіяв. А як задумав Андрій до комсомолу, то не перечив, знав, що це йому, Троянові, не завадить.

Але тоді було одне, а тепер друге. Легше на тім світі кипіти в смолі, ніж на цім загнати колючку. Та Троян і тут не здрейфив. Знають воли, що з борозни не тільки цоб, а й цабе можна вийти.

Повечерявши, парубок лагодився вже йти відпочивати, як Троян його запитав:

— А не чув, часом, що там каже Скорик про нашу артіль? — і загадково заскалив око.

— Сміється, — якимось ніяково відповів той. — Не то що сміється, а так... Ви ж знаєте, які поголоски ходять про наш колектив, так от він, мабуть дечому й вірить.

— Чому ж він може повірити?

— Та всі турують, що ви за пана лагодитеся стати над своїми супрягачами.

— А їм що, кортить?

— Мабуть же кортить.

— Проклятущий народ! — вилаявся Троян і натягнув на себе велике картате бабовняне одіяло. — Розумом не дійдуть, так підковирюють, як свині.

Надворі сонно перегукувалися півні, сполохуючи спокій ночі. Денис позіхнув.

— Ну, йди вже, спати, а то ти стільки світла випалюєш...

Андрій узяв лампу й попрямував до дверей боківки, але на півдорозі зупинився. Вагаючись, промовив:

— Скажіть, тату, чого ото дядько Терешко якось по-чудернацькому натякає на наш колектив? Радилися ви втрюх так, мов по секрету.

Троян ніби не вчув. Парубок знову повторив запитання. Тоді Денис засміявся колючим сміхом.

— Ти б менше слухав усяких дядьків. Ото ще мурига! Мовчить, мовчить, та й ляпне якусь дурницю. Найшов кого слухати.

Андрійові нічого було більше говорити. Він щільно причинив за собою двері й сів на ліжко. Кілька годин, проведених на заняттях у задушливій, накурений до-нікуди кімнаті осередку, нагнітили голову важкою втомою. А тут ще оці химерні чутки і в'їдливі посмішки товаришів. Вже не без того, щоб тут чогось не крилося. Потайну вітчимову вдачу знав. І в останніх його словах відчував приховану недоговореність. Трохи не по собі було й від того, що важлива умова родичів про організацію колективу обійшлася без його.

А хіба він зайвий би там був? Адже це був його почин...

А втім, набігали інші думки й аспокоювали роздратований мозок. Його ідея поволі втілюється в життя, — чого ж більше треба? Перешкоди будуть — він це знає. Але, тим дужче б'є морська хвиля, що міцніший берег. Радість перемоги відчувається лише тоді сильно, коли ця перемога дістається нелегко. І Андрій почуває, як у грудях йому колотиться щораз дужче серце і сповнюється задиркуватою жагою кинутися на ті препони. Нехай вони будуть, нехай вони обступлять його міцним кільцем — це надасть йому лише завзятости. Андрій ліг, не роздягаючися, на ліжко й розкрив книжку...

Морок у глибині віків. Дикі волосаті люди крадькома пробираються первісним лісом. А ліс гуде й дрижить від реву звіра і гаддя. І ось забачив звір людей. ^ У його піна на губах і вилиці дрижать від жадоби роздерти людське тіло й напитися людської крові: вона така хмільна. Звір сильний і страшний, а люди — лише люди. Вони в невимовному жахові тікають від тварі лютої, на дерева, в печері, і лихо тому, хто не вміє прудко бігати, лихо матері з дитиною: дикий звір досхочу нап'ється п'яної людської крові й закусить солодким м'ясом.

А як золотий блискучий бог робить у небі менше коло й ховається за хмари, то знову лихо. На землю пада білий пух і лежить горами цілими, а вода в річці стає тверда, блискуча та холодна. Тоді людина дрижить від холодного духу; від білого пуху їй ноги зболять і вона ховається в печерю, закриваючи своє тіло звірячою шкірою й довгим своїм волоссям — лице. Сидить вона злякана й у темряві холодній нидіє та розпачливо чекає на милість золотого блискучого бога.

І поміж людей старих ходили перекази давні — дивні, що золотий небесний бог в темну громовицю на землю кидає нездоланну силу свою й запалює непроходючі ліси червоним жаром, що пожирає все. Тоді ревіли звірі і в божевільнім жахові тікали світ-зачі, але й людям ніколи було радіти звірячому лихові: сами вони, затаївши дух, тікали у безвість від лютої сили золотого бога. А то ще грюкав підземний грім, — проривалися верхів'я високих гір, і з неба йшла болотяна задушлива злива, а з гір текли гарячі, розпечені, багністі ріки. Вони знищували на своєму шляху все; від них розтавав холодний

білий пух і затверділі кам'яні річки, й ставало тепло. Людина лише як заборонену думку носила в серці — як би здобути тої гарячої сили, що все знищує, що дає тепло й розганяє звіра, а між тим, вражена стихійним її проявом, ніколи з неї не скористала. Вона тікала далі й далі від цього манливого і страшного пекла.

В такій людській громаді жив юнак, прекрасний своєю волосатою вродою й непереможною силою славний та на розум багатий. Либонь, Прометей його звали. І надумав цей юнак тої страшної теплої сили в золотого бога вкрасти й громаді принести, щоб вона в холоді себе могла зогріти й від звіра дикого врятуватися. Довго він блукав долинами, бескеддями й горами; тікав від звіра й гадів страху винних. Нарешті він на Блюй-горі. І звідти бив струмінь гарячий жарива. Тоді юнак завзятий, Прометей, сидів три ночі і три дні та думав усе, як тієї сили теплої дістати й громаді передати. Громада вже і за живого не вважала юнака. Яка ж то радість їй була, коли юнак по довгім часі й небезпечними дорогами вернувся цілий і вручив їй найбільшу в світі силу — огонь, — назвали так її. Із тих часів громаду не проймає жах, як ховається в хмари золотий небесний бог і річки кам'яніють і падає на землю білий пух. З тих часів здобуло людство зброю для перемоги над звіром диким, і вийшло з мороку віків, осяявши далеку путь високо вгору знятим смолоскипом.

— Що ти робиш там?—сердито гукнув Троян, помітивши в дверях світло. Відповіді не було.

Андрій так захопився цікавою книжкою, що й не вчув батькового оклику.

— Ти чуєш?

— Га? Що?.. Нуда... Що ви кажете? — недоречно відповідав Андрій, одриваючися від книжки. — Та тут ось на завтра трошки на врок підготувитись думаю, — вже сонно відповів він.

У відповідь донеслося роздратоване:

— Годі вже! Не бійсь за свої уроки ще й на гас не заробив. Лягай, тобі кажу!..

Андрій наставив над лямпою книжку й голосно фукнув. Стало темно. В нічній тиші парубкові довго марилися волосаті дикі люди, що йшли переможним походом, знявши вгору смолоскипи...

2. ШТУРМ ЗЕМЛІ

Весняні дні бігли наввипередки з ночами. Соняшні променисті руки полоскалися в синьому тумані степів і рута ярина плакала срібними сльозами молодії радости.

Станиця гомоніла потужним приглушеним гудом. Люди бігали, перемовлялися, збиралися на вулицях, на майданах, довго змагалися, іноді сварилися, погрожували одне одному. Всі кудись поспішали, шамоталися, декотрі сторожко озиралися й кидали розгублені погляди в якомусь небезпечному острасі.

Так буває в час довгої жагучої спеки, коли пожовкне хліб і запорохнявють шляхи, а на обрії раптом ударить чорна громовиця й понесеться сильним вітром над спраглою, висушеною землею. Чи по доброму пройде громовиця, напоївши землю, чи знищить урожай? Тоді кожен по-своєму просить долю:

— Коли б ударило!..

— Коли б минуло!..

Станиця готувалася до переділу землі. Хазяї землі, що вік посідали її, мали поділитися зі своїми наймитами, козаки — з городовиками. Ходять похмурі козаки - діди, мурмотять слова молитви: «Господи, одведи нечисту руку, не дай нас на поталу, земля ж наша, дідівська»...

А там, у примурках, під обдертими стріхами, ошарпаний і голодний люд готувався на штурм землі. Хіба ж задурно він кров'ю своєю, потом і сльозами поливав її й розгубив радість на чужих ланах? Ой, не задурно, ні!.. Лютували розлючені багатії:

— Загарбає гамсел, держіться кучі!

Діди гарчали:

— Не поступимося!..

А їм на відповідь, як брязкіт зброї:

— Короткі руки!

На вулицях, у завулках, по хатах, по кутках падала лайка, розсипалася стукотливим череп'яним брязкотом:

— Попанували, годі!..

— Нажерлися!

А іноді лякливе:

— Мовчи, Іване, а то посадять...

Або розсудливе:

— Та й вони ж люди!..

А то байдуже:

— Про мене, Семене...

— На всіх вистачить...

Станиця шумувала, як опара, заправлена хорошими, свіжими дріжджами. Старим і молодим, жінкам і чоловікам, і козакам, і городовикам зранку й до вечора не сходило з уст:

— Землю переділятимуть...

І в цих словах спліталася і неприхована, давно сподівана радість, і тваринна злослива лють.

Рясніли колодки обірваним жіночим людом і не вгавав стриманий на них гомін — то все про землю. Стара-старезна городовичка жебоніла щербатим ротом, і в неї лице ясніло:

— Шпаши, гошподи, нехрищені більшовичькі душі, діждалишя таки й наші дітки швятої жемельки...

Скільки то сердець обливалося прозорою світлою радістю, яких чудових снів не наснилося під обідраними стріхами бідних хат!

Завше байдужий, неквапливий партійний секретар Микола Скорик, і той якось утратив рівновагу своєї партизанської вдачі. Він вайлувато метушився з кутка в куток по станичному «сполкому», і маненькі його очі світилися переможною радістю. Він зупинявся перед головою «сполкома», чорним, як мурин, вусатим козаком і в якомусь піднесенні говорив:

— Шість тисяч душ!.. Та ти ж тільки подумай і уяви собі, що оця вся городовицька капелія дістане землю. Ану, підходь тоді, хто дужчий, кому вони її віддадуть? Та грім мене вбий, коли є така сила, що подужала б тепер нас! Оце тобі: хто робить, той їсть... Путньо сказав товариш Ленін?!

У станраді творилося десять революцій заразом. Писарчуки метушилися, мов загнані коні. Секретар мав такий вигляд, ніби його щойно випрягли з коногону. На його насідали, вимагали, просили, смикали за поли. Він дивився стуманілим поглядом, переривав розмову на півслові і біг із дверей у двері, щоб зараз повернутися й продовжувати недокінчене діло. Й коли вже аніскільки не здавав собі справи в тому, що він мусить робити, хапався за голову й кричав:

— У штабі був... Львів, забирав... під Перекопом бився... А щоб отаке творилося — господи помилуй... Оглушили!.. оглушили!..

І знову хапався за папери — кидав слова, одбивався ними від юрби.

А юрба насідала:

— Допишіть ще одного... господь послав... Воно лишня пайка не завадить...

— Мене до третьої групи припишіть.

— Мене з п'ятої викиньте.

— Мою жінку до списків не занесено.

— А я свідків привів... Скажи, Андрію, з яких пір я в станиці. А що?

— Справку, справку давайте!... председатель треує.

Про клясовий «принцеп» багато говорили. Спершу дехто думав, що то родичам укупі даватимуть. Та розібралися (Скорика засмикали), аж воно виходить навпаки. Родичам пошани не стало. Бідний бідному за родича став, а багатий до багатого горнувся. Так і гуртувалися. Артїлі й колективи, як печериці після дощу, росли, а найбільше з городовиків. Не дурно приказка: «роби вкупі — не болітиме в пупі». Бо землю ж дадуть, а обробити її чимось треба? Троянівський колектив організувався одним із перших. «Зорею» назвали себе. Козаки бачили, що Троян не прогадав, і заздрили на його спритність. Про «Зорю» заговорили всі. Поважні діди-козаки почали при зустрічах не помічати Дениса й позаочі взивали його «камуністом» і пройдисвітом. Це зовсім не доймало Трояна. Навпаки, він був дуже задоволений, що про нього заговорили, а що лихого у своєму учинкові нічого не бачив, то всяке наймення його не тривожило, а «камуніст» — навіть було приємне. Зате голова станради був просто захоплений

Трояновим учинком і вихваляв його на зборах, ставлячи іншим за приклад. «І заможний, і козак, а з городовиками одна ложка, одна миска» — казав він. А Скорика переконував, що в станиці «іжджівається сословная розніца».

Сам же Скорик ставився якось із підозрінням до Троянівського колективу. Юхимові не потурав. Одного разу накинувся навіть:

— Що, в найми знову захотілося?

Така несподівана прозорливість дуже здивувала Юхима, проте прикинувся, що не розуміє.

— Про ваш колектив кажу... Що, не знайшов кращої пари?

Юхим тільки збирався з мислями, щоб одрізати, а той свої:

— Обчикриже тебе цей куркуль...

Скорик, які Юхим, був городовик. Але щодо козаків — у його не було ніяких компромісів, від яких не цурався Постолака. А втім Скорик був такий лише до багатих, Юхим образився:

— Тобі цікаво, коли б зібралися ото ми всі голодранці, та й били один на одному воші, — ох, і ко-мунія хльоска була б, еге ж?..

— Ага... — ніяково відповів Скорик і додав: — Шукай молоду по стану, а то спатимеш на лаві, а вона на перині.

— А тебе кортить?

— Кортить, ще й як...

Розійшлися, таки добре докоривши один одному. Юхим роздумував: «Камуністи, вони всі такі. Їм і сіра свита вовком здається».

II

Як усілися всі по місцях, Денис Троян урочисто почав;

— Так от, громадяни, діло серйозне...

Тут він зробив невелику павзу й оглянув якимсь випитливим поглядом присутніх. Усі насторожилися. Почувалося, що Троян скаже щось нове, цікаве, а що саме, достотне, крім Троянів, ніхто не знав. Денис нарочито цю справу приховав до сьогоднішнього дня. Раніш були лише натяки, що в повсякденній турботі якось забувалися.

Мотря інстинктивно підсунулася ближче до Юхима, дядько Бабій простяг довгі руки на коліна і аж рота роззявив, наготовившись слухати. Всі втопили очі в Трояна. Лише Панько Сиволоб байдуже позіхнув, розтуливши щербатого рота, й випростав довгі сухорляві ноги, ніби готувався спати.

— Ну, ну, що там? — зробив зацікавлений вигляд

Корній.

— Ми можемо для нашої артїлі получить трактора, — так само урочисто продовжував Денис. — Трактори будуть... Нам треба загодя подати заявку. Що ви на це скажете?

Але останнє питання було, здається, цілком зайве. Не встиг Троян скінчити останнього слова, як колективники в один голос загули:

— Таке діло!

— Що й казать...

— Заради чого ж ми й до купи горнулися, коли не задля його...

— Подаваймо заявку...

У великій Трояновій хаті запанував кликотливий, різноголосий гомін. Посипався цілий ворох питань: а як? а відкіля? а коли? Денис, зарані про все довідався й радо розтлумачував усе, що торкалося трактора.

Навидовижу: спершу ніхто й слова не замовив проти потреби придбання трактора. Кожному здавалося, що без цієї машини й колектив — не колектив. А колись скільки разів той самий Денис і навіть Юхим, будучи свідками, з якими труднощами трактор колектива, що осів на Бурсаківському полі, копирсав здичавіле за часи революції поле, густо поросле полином, з кепкуванням говорили: «А що трактарь? Потрахкаєте, та коні таки запряжете, брешете!» — Хто знає, що тоді говорило їхніми вустами, чи заздрість, чи мужицька консервативність, чи може те й друге? Бо машина «трахкала», а таки без упину краяла давно неорану бур'янову гущавину.

Як гомін трохи стих, Денисові майже скліпилося ліве око й хитруваті зморшки поп'ялися в кутках рота.

— Взяти, воно, верно, не штука... Але діло таке, що при получці треба виплатити десять процентів усієї ціни, та восени п'ятнадцять, а остачу на два врожаї. Як вам це? Дядько Бабій почухав лису голову й посміхнувся:

— Це для нашого брата ваканція трохи не підходяща.

— А ти думав як? — позіхнув Панько.

— Якось то виплатимо... — процідив глухим голосом Терешко й глянув на Дениса. Той насуплено звів брови.

Грошова сторона діла найбільше збентежила Мотрю. Її тонкі брови застигли в лякливому зльоті, і вона аж сплеснула руками:

— Скільки ж то воно вийде на цей рік?

— Та карбованців, мабуть, із п'ятдесят-шістдесят набереться на кожного, — відповів Юхим. І, бачивши її полохливий погляд, заспокійливо додав:

— Не падай духом... Якось нашкребеш...

Проте Юхим відчував, що і йому, й Панькові, й Мотрі, й навіть Бабієві таких грошей, без сторонньої підмоги, навряд чи пощастить виплатити.

— Да, — посміхнувся він до Корнія, що сидів поруч, — воно й справді для нашого брата якби не підірватися...

Корнієві мов хто по губах салом помазав, — аж прицмокнув. Він підгладив настобурченого йоржика й роблено похитав головою:

— Я й то подумаю, чи вивезе крива. Бо звідки ж? Хліб на врожай щось не дуже... А там податок, а там штрафівка. — І він безпомічно розвів руками. Проте додав:

— А трактор, що й казать... без його — не діло. У стриманому гомоні Юхим упівголосу щось перемовлявся з Мотрею, а потім голосно, але якось ніяково, сказав:

— Соромно говорить, але я, признаться, аж боюся. Трактор... Важка це штука для нашого брата, — показав він на біднішу частину колективників. — Чи не могли б ми обійтися поки що без його? Адже от у наших супрягачів таки чимало худоби. Хоч, правда, на 150 десятин її малувато та нам би тільки цей год перетягнуть, поки землю засіємо. А там — новий урожай, тоді вільніше, можна б і на залізного коня отягнутися.

Він примовк і ніяково подивився на Дениса. А той пильно прислухався до Постолачиної мови й чоло йому запавутилося зморшками. Повагом почав:

— Не думав я, Юхиме, що ти такий боягуз... А ти знаєш, що тепер не год, а година важлива, момент. Тепер-от ми ще можемо встигнути, а через год — хто зна. Тоді колективів, може, наросте в десять разів більше й чи попаде нам трактор, чи ні, це ще вопрос. На мою думку, як би ми на міль не сіли, — піднять півтори сотні десятин нашої (зробив він наголоса на це слово) худобою...

Тут він різка обірвав промову й безпомічно розвів руками, високо звівши брови, ніби хотів сказати:

«Як хочете, а я знаю, що без трактора нічого не вийде».

Після його слів Юхим уже каявся, що так необачно, і в останній рішучий момент він завагався. Його лякала ота сила грошей, яких він ніколи не мав, і які конче треба було десь дістати. А де? І потім — розрахувати так сміливо. Тепер він зрозумів, чому Троян зробив наголос на «наша худоба». Ніби виправдовуючись, заговорив: — Це ви дарма, Васильовичу, на мене... Я дуже охочий нащот трактора, й коли всі за його, то я не проти, тільки ж от трошки б нам із духом зібратися, розбагатіти...

А через хвилину додав:

— Ну, та це тільки так... Нічого.. Я той... голосую...

І раптом, серед загального стриманого гуду, вчувся шепелявий Паньків голос:

— А якже, розбагатіє воша у блохи на заручинах... — і зареготав. А голова йому, як у лелеки, закинулася на довгій шиї.

— Ти це до чого? — уставився на його Юхим.

— Та до чого ж? Як ти швидко думаєш розбагатіти, чудило. Тривай трохи. Чи тепер, чи в четвер, — це дуже скоро. Я от, як і ти, — пролітарія, а кажу — трактора треба, бо худоба, вона, знаєш, не наша, все ж таки й зазіхати на неї не годиться. А коли ти вже справді думаєш багатіти, то тільки з трактором це можна. Гроші ж, їх тепер у нас нема, та навряд, що й через год будуть. Я думаю нащот їх, це вже треба прийдімо поклонімося до Дениса Васильовича. Як заставлять своїм капіталом, то так, а ні, то як не намірайся, а не фицнеш, бо ще одної пари не вистачає. Он що, душа моя...

Паньків дотеп трохи розсмішив усіх. А втім у йому була доля правди. У Дениса розтанули на чолі зморшки, й він посміхнувся.

— Та ви вже, пожалуста... — звернувся до його дядько Бабій. — Коли наша невидержка... і Денис нерішуче розвів руками.

Мотря, що найбільше відчувала свою неспроможність, думала, що їй мовчати в цю рішучу хвилину зовсім недоречно, й мовила:

— Та вже будьте такі добрі, Денисе Васильовичу... Поможіть...

— Що ж, — почав той перекодя, — я не від того... Сами знаєте, я не копиталіст, а десятку-другу якось уже одірву... А сам на Юхима — зирк-зирк...

— Ех, та що це ми бідкаємося, — ляснув себе по коліні Юхим, — у нас же банок є!

— Закрийся з банком! — зашепелявив Панько. — Банок для тих, хто має заставу, а ми що маємо? Волосся на голові?

— Та й то не у всіх — посміхнувся Юхим і показав на дядька Бабія.

— То-то й воно...

Ну так комітет... ков⁷ чи сільком, як його там?

Багато, душа моя, до того комітету рук простягають, та мало получають.

І декілька голосів, мов по команді, загомоніло:

— Та що й казати...

— Куди там!...

— На всіх не вистачить...

Юхим тільки посмикав гречані вірвечка вус і замовк. «Воно таки й правда» — подумав.

На просьбу незаможних артільників Троян скоро здався. Він добре розумів, що його супрягачам важко доведеться цієї осені, коли треба буде, крім завдатку на трактор, дістати й насіння, щоб засіяти на новій землі чималий озимий клін. Не потребували допомоги лише Корній і Терешко. Дядько Бабій дарма, що мав нічогеньке хазяйство, а був обтяжений великою сім'єю і теж просив внести за його гроші, бо не сподівався, що до врожаю буде спроможний одірвати зайву копійку. Денис обіцяв підмогу й йому. Отже, діло ніби складалося на добре. Колективщикам лише залишалося дякувати Троянові за його щедрість.

Вийшовши від Трояна, Юхим із Мотрею кварталів кілька йшли вкупі. Постолака якось невпопад ступав по затужавілій уже грязюці і почував якусь ніяковість. Йому здавалося, що всі на його дивляться й показують пальцями: «Диви, диви, он Постолака з Біловусихою пішов!» А йому так хороше було з нею. Здається, йшов би так далеко, за саму станцію, де весняний вітер гасає вільним полем, слухаючи ще нерішучий спів жайворінка. А думи голову заповнювали й проганяли слова..

— Тобі сюди, — мовила Мотря на перехресті двох улиць.

Так. Йому сюди, а він і не помітив. На прощання казав:

— Я все ж таки думаю, що нам би треба розстаратися на гроші, бо Троянова застава, це мультко якось...

І подав широку мужицьку руку, вимушено й валкувато.

Вона струсила віями, мов підбитими крилами пташка, і тихо:

— Я й сама так думаю.

І пішла швидко, ніби боялася, що Юхим скаже щось таке, чого не можна говорити на вулиці, серед білого дня.

... Суботній день — легкий день. А Мотрі він клунок із каміннями — не важкий, а муляє. Щосуботи, над вечір, повертається Уляна від хазяїна — неділя її повний спочинок, так по закону. Чекає Мотря на Уляну, а сама не знає, чи зажурить, чи звеселить вона доньку. Сказати, що потрібні гроші, що ще один строк? Як же це важко! Хіба вона сама не скоштувала тих-о строків, важких, як камінь, довгих, як гони на чужому полі. Порається Мотря в хаті, а думки кажанами викружляють. Ні, вона не зажурить свою дитину — вона ж мати. Ба, ось і Уляна.

— Добрий вечір, мамо!

Уляна зовсім дівча: тендітна, сухорлява, як і мати, гострий ніс і вії полохливі, їй ще й чотирнадцяти немає, а вже обличчя вицвіло і очі жевріють хоробливим блиском.

⁷ КОВ — Крестьянский комитет общественной взаимопомощи.

— Кахи-кахи, — забухикала Уляна. Сіла на лавці і стомлено руки на живіт.

— Ой, і втомилася ж я, мамо... І в грудях коле.

Мотря змахнула на віях росу. Отак щосуботи. Немає — нудиться материне серце, а прийде — ще дужче стиснеться з болю. Хіба вона не бачить? Хіба не знає? А що зробиш? Злидні.

— Як наймав, — легко робитиметься — говорив. А тепер коло худоби сама, коло коней сама. Ні рук, і ні ніг не чую.

У Мотрі уста кривляться, як п'явки на воді, а сама бадьориться й голубить ласкавим поглядом Уляну.

— Ну, потерпи, дочко, ще трохи, і більше годі. Тільки строк добудеш. Тепер ми ж землю матимемо... і багато землі... в колективі... І трактор буде, тоді заживемо...

І Мотря посміхається кривою посмішкою й бачить, як прояснюється погляд в Уляни, що повторює:

— І колектив? І трактор?

Тоді серце Мотрі сповняється глибокої надії, що справжнє життя — воно йде. Воно неминуче прийде.

III

Як надійшло повідомлення до станради, що в окрузі відкриваються курси, зорівці зібралися обміркувати справу, кого послати вчитися на тракториста.

На зборах в один голос вирішили, що на курси треба послати Андрія. Хлопець він був, як кажуть, розбитний, скінчив станичну школу — й до науки мав добру кебету. Сам Юхим був дуже задоволений із того, що в їхньому гурті знайшлася підходяща людина, що на неї можна було напевне покластися. Власне й до троянівського колективу він наважився йти лише через те, що в особі Андрія почував доброго спільника, який зріс на тому «городовицькому» ґрунті, що й сам Постолака. В Троянову сім'ю Андрій попав кілька років тому, як щойно встановилася радянська влада на Кубані. Тоді удівець Денис Троян оженився на Олені Морозенчисі, вдові, Андрієвій матері. Була вона вродлива молодиця, та врода в злиднях, що старцеві рай на тім світі, від того легше за життя не стане. Проміняла вона злиденне життя на білий Троянів хліб і вийшла за нелюба — не про себе, про сина більше дбала. Денисові до смерти подобалася Олена Морозенчиха. Не знавши любови за першою жінкою, він у літах уже її скуштував досхочу, хоч і мусив був заплатити за своє недовгорічне щастя всиновленням Андрія.

А в тім, як людина практична, міркував, що нічого від цього не втрачає. Пасинок заступив йому повсякденного наймита, з якими ставало за нових порядків так багато клопоту. За його спиною сподівався Троян виростити й дочок.

Жилося Андрієві в новій сім'ї не можна сказати, щоб уже так тяжко. Хоч, правда, іноді на хлопця накладалося не по літах важку роботу, і Андрій почував, що він все ж таки відрізаний кусень у Трояновій сім'ї, не син, а пасинок. Це саме намагався показати хлопцеві й Денис, щоб, як доведеться ділитися майном, Андрій не розраховував на велике. Юхим більше знав Трояненка по хаті-читальні, де він, будучи комсомольцем, жваво провадив роботу, за яку поважали його не тільки молодь, а й старі. В день від'їзду до міста

Андрій прокинувся рано й почав метушливо збиратися в дорогу. Він забрав кілька книжок, про які думав, що вони здадуться на курсах. Занотовував ще для пам'яті, про що треба довідатися й що придбати з літератури. Від комсомолу йому надавали багато всяких справ, які він конче мусів розв'язати в окружкомі. Андрій сидів у світлиці серед всяких записок, заяв та книжок і лаштував невеличку дерев'яну вітчимову скриньку, як до його ввійшла Ксенька. Вона знічено на хвилину спинилася біля порогу, потім чогось весело подавилася сміхом і підбігла до парубка. Чудним, розгубленим поглядом подивилася на Андрія, якимось нерішуче запитала:

— Що, їдеш?

— Та їду ж, — мовив Андрій і здивовано глянув на дівчину. По її зняковілому обличчі бачив, що вона сказала не те, що думала; вона хотіла, щоб її думку висловив він сам.

Але йому цього не хотілося, він не мав на це сили. Трояненко бачив, що їхні товариські стосунки Ксенька намагається раз-у-раз обертати на інтимні, а серце йому було далеко від цього і тому йому стало не по собі. Навіщо це все — подумав.

— Ну да їду, — повторив він удруге, якимось ні з того ні з сього насупившись. — Ти вже всі харчі склала, що батько казали?

— Та всі, — стишеним голосом проронила Ксенька і замнялася, одступивши назад. Потім швидко повернулася, мотнувши рясною спідницею, і Андрій тільки загледів, як на дівочій спині гойднулася товста коса і зникла за дверима. Йому стало жаль Ксеньку. Але він намагався не думати про це.

На дворі чекали майже всі колективщики, що зійшлися провозжати Андрія на курси. Почувалося, що Трояненко стає для них цінний і потрібний, що без його ніби ні до чого й та машина, що ще більше з'єднувала артільний гурт. Прийшла й Любина, старша Бабієва дочка, русява, повновида, з чорною, як тернина, родинкою на лівій щоці, цокотуха. Вчора, після «вечора відповідей і запитань», вона нерішуче спитала Андрія: „Їдеш?“, а парубка це здивувало, бо майже ніколи вона з ним не говорила й не цікавилася його особистим життям. Він радий був відчувати в цьому короткому слові більше, ніж звичайну цікавість і не втримався, щоб не запитати далі. «А що?» Вона жартівливо засміялася переливно-дзвінким сміхом і звела багатозначно русі брови:

— І не жаль, що Ксенька занудиться?

— А вона мені хто?

— Як хто? Всім дівчатам роздзвонила, що ти на їй женишся.

— Хіба?

— Тобто й не знаєш нічого?

Вийшовши з хати, Андрій помітив, як на лавці, біля тину сиділи Любина й Мотря та про щось гомоніли. Він раптом забув про випадок із Ксенькою і пригадав учорашнє. «Вона недурно прийшла», — подумав про Любину.

Тимчасом Троян під'їхав дровами до самого порогу й сказав, посміхаючись:

— Ну, ми готові!

Колективщики обступили підводу, весело перекидалися короткими словами. З хати вийшов із скринькою Андрій і поставив на дрого. Все було готове. Тут парубок помітив, як Любина, швидко попрощавшись з Мотрею, пішла ліворуч вулицею і не оглянулася.

Переступаючи з ноги на ногу, Іван Бабій висловив догадку:

— Поки скінчиш, Андрію, свою науку, може й трактори прийдуть... Так ти той... верхи на нього й катай лугами-берегами додому....

— Добре, добре... — якимось розгублено згоджувався Трояненко, поглядаючи на вулицю.

Підійшла Мотря.

— Не задивляйся там на городських дівчат, — пожартувала, — а то швидко обкрутять.

— Це діло таке, — піддакнув хтось.

Андрій розважливо посміхнувся:

— Куди нам до городських, коли й у станичанських в великій пошані.

Денис сів на дроги й перехрестився:

— Ну, час добрий!.. — і нокнув на коні.

— Та вчися добре, — напутив Терешко, — щоб на п'ятьорках вийшов.

І Юхим зауважив:

— Цей не дасть маху — вийде...

— Тепер не ставляють отметок, — сказав Бабій, який був дуже незадоволений з того, що за радянської влади не ставлять дітям «отметок». Як підвода опинилася на вулиці, Юхим гукнув услід:

— Не забудь же, Андрію, купити оту книжку, що Скорик казав, — про колективи. Сурийозна книжка...

На вулиці Денис струсонув віжками, і коні з копита кинулися по битій дорозі. Колективщики стояли коло Троянових воріт, аж поки підвода не зникла за поворотом. Тоді Бабій мовив:

— От і тракториста свого матимемо.

— Коли всі розійшлися, Ксенька зачинила ворота довго стояла на хвіртці — про щось думала. Може про те, що тепер нікому її буде довчати азбуки, аж поки не повернеться Андрій, чи, може, про щось інше.

Вітер-пустун грався кінчиком її коси.

Буває так. Після темної вогкої ночі віковичний ліс зустрічає сонячно-льотний ранок. Усміхнуться столітні кремезні дуби, зажебонять лапатим листом, блисне в золотому промінні сльозяною радістю травиця-лісовиця, й лише одні сухостої мертво-понурі стоять... (їм не треба сонця, вони вже віджили). Як стане сонце серед неба, п'яніють тоді велетні-дуби в сонячному вині купаючись, але плаче лісова травиця в ногах дубів, окутана їхньою тінню, й простягає бліді руки вгору, туди, до сонця, й зашелестить тоненьким своїм листом, просить: «та ближче ж, ближче: тебе я давно ждала, кому ти світиш, кого ти поїш своїм вином?»

— Хе! — всміхнеться сонце, — хто там такий бурчить? не чую.

І шелестить травиця лісова:

— Це я, травиця-лісовиця. За що така нерівність: дуби у мороці нас держуть?.. Хіба я права на радісне життя не маю? Чи не однаково я — плід землі?

— Ха-ха-ха... — готить палюче сонце. — А моє то яке діло? Із моєї ласки користується всяк, хто як уміє й може!

— Ах, так!..— зашелестить травиця. — Прийди ж, о вітре, грозо, і знищи все, що сонце застує, мене ти виведи на світ!...

Тоді вітер хмарою заступить сонце й погонить чорні буруни, з-за обрію на ліс. І піде лісом гуд, страшний трівожний, насторожений; завирує, зашумить, закружить лист, пригне столітнє дерево додолу, натягне луки й пустить із громовицею мільйони стріл в серця дубів тисячолітніх.

.....
.....

IV

Вже третій день станрадівський двір стогне рокотявим гудом, нестримним, як море в шторм.

Голова станради випрямляється на весь свій великий зріст і високо задирає голову, оглядаючи розхвилюваний натовп.

— Граж!.. ни... Граж...

— Ол-ол-ол-ол! Гу-гу-гул! Ік-ік-ік,—клубком роїться гамір. Різноманітні постаті, в свитках, шинелях, пальтах, кубанках, сірих плетінках, замусляних картузах, з ціпками, з батогами, вусаті й безвусі, бородаті й голобородьки, перегукуються, сперечаються, сміються й журно кивають головами. Лише чути вигуки: “земля”, «переділ», «групи», «куркулі», «бідняки», а далі все зливається.

— Граждани!.. — напружує щосили голос голова зборів, молодий білобрисий хлібороб у будьонівці.

— Вніманія!..

— Граждани!..

Гамір поволі спадає, мов юрба разом починає віддалятися, а луна ще довго блудить десь тут, по кутках, приглушеним гомоном.

Голова ради розправляє чорні перевесла вус і починає:

— Так от, громадяни, наш плян такий: перша група від станиці повз річку до захарівської межі... Друга група коло неї. Третя група од вигону до високої могили. Натовп заворушується... Гомін зростає.

— Четверта .. п'ята... — продовжує голова. І поки він доходить до останньої — восьмої, — юрба вже не гомонить, а клекоче буряним потоком.

— Еге, он бач!..

— Їм до левад, а нам бугри?!.

— Чого ж то так?!.

Чоловік у будьонівці витирає з лоба перший піт (бо буде ще й десятий!) і заспокійливо кидає:

— Уніманіє, громадяни!.. Обміркуємо поволі... часу багато. А тепер ось послушайте, як розподілятимемо землю в групах... Натовп трохи стишується: він не спішить, він ще своє скаже.

— Як ви вже чули раніш, — каже вусатий голова, — землю розподілятимемо по класовому принципу; це значить так: у кожній групі бідні дістануть землю біля станиці, середняки далі, а заможні ще далі... Крім того...

Але доповідача вже ніхто не слухає. Тут зривається ціла буря вигуків, що шматують повітря, заповоняють увесь станрадівський двір і луною котяться вулицями, завулками.

— Е, он що!..

— Яка ж це рівноправія?!.

— Бач, що вигадали!

З густого натовпу на вільну містину висувається борода з ціпком і тикає ним у повітря, а очі горять хижо й розлютовано:

— Ні, ти скажи, хто то — «бідні»? Нас не обдуриш. Казав би городовики, та й годі. А як же, їм коло станиці, — вони ж тепер красні дворяни.

А в юрбі:

— Ха-ха-ха!... Го-го-го!..

Голова виправляє:

— Не городовики, а всі, в кого худоби немає. Є й козаки такі, не всі ж багатії?

— Та ти завернеш... — кидає з-за спини, барилкувата постать: — Захотів кіт сала, та якби с... напала.

— Гй-ги-ги! Хо-хо-хо!

— Тю!

— Гу!

Від реготу й тюкання юрба розгойдується, а над нею звисає тонкий голос чоловіка в рядняній куцїй свиті і салдатському зеленому картузі:

— А ви думали сироваткою весь час нас годувать? Ні, брат, годі!..

А хто ж тобі винуватий, що ти не хочеш заробить? — кидає борода.

У вас заробиш... ярмо на шию!

— Тю-тю, дурний!..

— Не тюкай, сам такий!

— Гамсел!

— Куркуль!

— Цу-цу!

— Тю-тю!

— Та бий його!..

— Га-га-га!.. Го-го-го-го!..

Гамір стоїть, як на пожарищі. Ввесь натовп клубочється темною суцільною масою, як велетенська тварина.

Чоловік у будьонвіці підіймає вгору руку і кричить що сили, намагаючися примусити слухати доповідача:

— Граждани! Граж!..

Але голос йому хрипко обривається, і він, безнадійно махнувши рукою, спускається на стілець. Руки йому хапаються за скроні, а очі розгублено блукають на чернетці протоколу, що його пише секретар. Голова станради, склавши папір, спирається на президіумський стіл і так нерухомо застигає.

А натовп вирує. Лаються, кричать, погрожують, люто кидаються один на одного. Насуваються лавою на лаву, довго й уперто змагаються, мов кремезні бики, що, зіткнувшись тупими лобами і вгрузаючи в землю, намагаються подолати одне одного.

Довго не вгамовується розгойдане людське море. І коли в найзавзятіших горланів починає першити в горлі, тоді притихають, щоб, зібравшись з силами, загомоніти при першій нагоді.

Зорівці стояли на зборах купкою коло тину й готувалися захищати своє право. Були не всі. Денис нарочито звелів не приходити Терешкові й Корнієві. Боявся, що перший буде дуже угодливий, а Корній своєю різкістю зможе зовсім зіпсувати справу. Юхим стояв у товаристві Мотрі й дядька Бабія, не втручаючись у загальні суперечки. З напруженням чекав, де приділять землю їхньому гурту. А Мотря була якась просто налякана. Ніколи не мавши землі, тепер вимагати її з такою сміливістю й упертістю, як це робили інші, на це в неї ніяк не вистачало духу. Коли збори стихли, голова ради продовжував:

— Артїлі «Червоний Партизан» — за гробками, понад бугром... Колективові «Зоря» поруч, гонами до третьої групи, що йде через Макітерку.

Денис із полегшенням посміхнувся й глянув на Юхима. Той був серйозний і насторожений. Радіти було надто зарані. Земля в цьому місці була досить добра, зручна й недалеко від станиці. Охочих на неї було чимало.

— Колектив «Червоний Козак»...—говорив далі доповідач.

— Стій! стій!..—раптом закричало декілька голосів: Ми, червоні партизан?, та поруч із Трояном? Та ми!..

Тут невеличкий на зріст чоловічок, нашкандибуючи на костурі, кинувся до столу президії, а за ним ще кілька чоловіка.

— Ми кров проливали, та тепер на бугри?

— Ми... ми...

— Та пішли ви під три чорти, — голос іззаду.

— Давай до низької левади!.. Од гробків!.. — вимагали партизани.

— Ач, які!..

Їх було десятка півтора, рішучих, сміливих. Вони замахали палицями, мов молотники на току, запротестували палко, будиши добре свідомі своїх прав.

А з гурту крадькома голос:

— Ми всі воювали!..

— Воювать, то воювали, та з ким і де?

— А Троян теж воював?

— Ха-ха-ха!.. Голова дав справку.

— Він не один... У них бідняцько-середняцький колектив...

— Бідняцький?..

— Середняцький?.. — прискіпувалися голоси.

— Святий та божий!... Зібрав півтора городовика та думає, що збіднів!

— У «комуну» пошився!..

— Панай, на цих виїдеш!..

— До Кухаренкових хуторів його, там для комуни зручніше!..

Голоси насідали сміливіше й завзятіше.

Партизани вимагали свого. На них насадили багатії. Зорівців приперли з обох боків і городовики і козаки. Городовикам не до вподоби був Троян, багатіям — його супрягачі городовики. Суперечка завзялася знову.

Тоді з гурту вийшов Юхим, підніс угору руку й мовив:

— Ану, дайте мені сказати!.. Дайте сказати!..

Широке море голів насторожилося.

— Ну, ну, бреши!.. — пожартував хтось.

Юхим посміхнувся, а очі горіли йому палючим вогнем.

— Брехать тут нічого. Хай бреше той, хто вовче тіло прикрив овечою шкурою, а я ввесь тут... Бачите оцю подрану шинелю, — показав він на свій одяг, — з неї клапті позоставалися і в чагарях чорноморських ущелин і в астраханських пісках. Чули про отряд товариша Ковтюха? З наших ніг бризкала кров на каміння; тіло поїдом вошва їла. Ви про це не знаєте? Так за чію ж чортову душу ми страждали? За для чого? Щоб до Кухаренкової межі йти?.. Чи вас заздрість бере, що Троян із нами? Хе-хе-хе!.. чом не так!.. Спробуйте ви зробити так, як Троян, чи не засвербить у вас за своє добро? Еге, — мовив він кепкуючи, — я бачу, що кулакам це не до вподоби.. Їм жаль і кума, жаль і пива. Так ні чорта не зробиш! Мені моє дай!.. Лусни, а дай!..

Протягом Юхимової промови стояла тиша, як ніколи. Станичани знали партизана Постолаку і ніхто з них не наважився щобудь перечити після його коротких, але міцних доказів. Про Трояна Юхим знав, що голота була проти його, але він навмисне закиди проти Дениса приписав куркулям, бо інакше було не можна. Це збило з пантелику городовиків, і вони стихли. Колективщики таки добилися свого. Землю дали їм там, де саме й було намічено.

По чотирьох днях безугавних балачок, суперечок, лайок, божби, матюків і навіть бійок, нарешті вирішено кому де приділити землю. Довгими смугами-прямокутниками тяглися землі неорганізованих господарств, — окремих земельних груп, між ними вкраплялися колективи, артілі, комуни, в залежності від їхньої заможності то ближче, то далі, з кращою, у гіршою землю. Зорівці справляли першу перемогу. Здавалося їм, що вже половину діла зроблено, інше прийде само собою. З цього приводу Троян навіть бесіду влаштував із випивкою й промовами. Були всі певні, що спілку між окремими членами колективу закріплено міцно, і в Юхима оплітали сумнівні думки, а радість закрадалася в груди — земля із мачухи на рідну матір оберталася...

V

...Квітневі ранки вмивалися позолотою й світилися кришталем. Станиця потопала в молочній паводі цвіту й млосно зідхала в п'янючому запаху яблунь. Парувала земля під свіжим подихом вітру й дзвонила стоголосим пташиним співом...

...Юрби людей чорних, обвітрених, засмажених, важкими гупотливими кроками виміряли колись незміряні лани. Зелені килими ярини мережалися чорними борознами. На делеких обрїях манячили тички.

Пухку, ситу землю краяли залізні плуги, а вона терпляче розкривала чорне черево й пащила тривними соками, наливаючи ними свої груди, щоб нагодувати колись невизнаних синів своїх.

Зранку до вечора ходять юрби й повітря дрижить радісно й боязко:

— Аж тепер одміряємо!...

Гупають чоботи битими весняними шляхами, і розперізується мужицьке серце, ласкою сонця напоєне.

— Кидай жеребки!..

— Не хочемо! На трясцю!..

— Давай оцю — і квит.

Чорна, обідрана, як старцева торба, постать падає на землю, простягаючи руки, мов хоче її загарбати собі, геть собі...

Голоси глузують:

— Ще не абиякої, а з-п'д пару?! Заманулося котові меду.

— Нічого... Після сирівцю, воно й мед не завадить. Кажу оцю — й годі!..

Від межі до межі — з лайкою, з криком, з прокльонами.

Сто п'ятдесят десятин колективу «Зоря» довгастим прямокутником окреслено чорною борозною. Невеличкий рівчак зберігає спокій ланів, що чекають на супряжну працю без кривди і чвар. Та чи без чвар?

VI

Над Кубанню місто присіло, розкинувши над луками рясні садки. Чадіють од спеки важкі кам'яниці, пригинаючи голови під холодну тінь високих тополів, і осокорів.

А палюча злива ллється і ллється з неба й заповняє вулиці, майдани, завулки. Перехожі туляться в тінь, перебігають майдани, зникають під склепінням кам'яниць і в заплутаних завулках. Самотньо трюхихає вагон трамваю, і його шум тане в прозорому повітрі. Під важким берестом куняє візник, — млосно, до сну склепіють очі...

Велика триповерхова кам'яниця примружено дивиться сотнею вікон на майдан. Ще недавно тут зрання й до пізнього вечора жила бурхливим гомінким життям педтехнікумівська юрба. Тепер кам'яниця завмерла. Роз'їхалися її вихованці по рідних станицях і селах ста лити сили до дальшої науки; нині їх вітають рідні стріхи в запашних степах і в зелених гірських полонинах.

Пустками лишилися місткі аудиторії кам'яниці. Заснули лябораторії в запаху кислот з пукатими колбами, ретортами. Лише крізь нещільно причинені двері одної з аудиторій чути сторожкий шепіт і рівномірний чіткий перелив молодого голосу. Там за партами до півсотні людей — загорілих, засмалених, з потрісканими губами, шкарубкими цупкими пальцями. Видно, що їх недавно привітали педтехнікумівські стіни, й сліди сонця та степового вітру ще не згладив міський затишок. На бородатих і безвусих обличчях в однаковій мірі лягла печать уваги й свідомості якогось священнодійства. Аудиторія з дитячою простотою втоплює очі в лектора й насторожено ловить кожне його слово. Вона над міру серйозна й уважна.

Це окружні тракторні курси.

Викладач — молодий, бритий, червоновидий, як печений гарбуз, юнак — часто витирає хусткою обличчя й розповідає про випарник трактора. Він швидко малює на класній дошці цілу схему приладів і з'ясовує призначення кожного.

— Це — перший бак — на гас, — каже він, — оцей другий, на бензину. Але для рухання трактора треба обернути ці дві рідини на пару, і на це є спеціальний прилад — карбюратор.

Аудиторія насторожено ловить незнайоме, чуже слово й повторює в найвигадливіших варіаціях на свій лад.

— Карбуртатель...

— Карбуратель...

Юнак добродушно посміхається й пише на дошці, повторюючи по складах:

— кар-бю-ра-тор...

Присутні, мов по команді, відповідають різноголосим гудом, силкуючись достоту вивогорити так, як каже навчитель. І цупкі, як ракові клешні, руки під малюнком виводять «карбюратор», виправляючи кожну літеру по декілька разів.

Андрій сидить у першому ряді. Нова наука йому здається незрівняно легше проти інших, і чужоземне слово не таке «дике», як для інших. Він виправляє свого сусіду, поважного вусатого дядька, що довго потіє над цим гемонським словом. Та все ж Андрій хоче, щоб мимо його вух не пролетіло жадне лекторове слово. Він акуратно записує, що є важливого в лекції. Вже не один зошит він ісписав за кілька тижнів на курсах, — це наука на цілий вік!

Але Андрієві ще більше кортить працювати коло самого трактора. Він нетерпляче чекає на годину, коли курсантів ведуть у сарай, де стоїть напіврозібраний, занатомований труп фордзона. Ще недавно ця машина здавалася Трояненькові якоюсь незрозумілою потворою, до якої не знати з якого боку й доступитися, а тепер — ні. Що не день, то безхитроснішою стає ця вигадка людського розуму, що раз, то простішою здається ця, на перший погляд складна, незрозуміла машина. Тепер він знає: ось мотор — серце трактора, — там циліндри з хлипавками й толоками. Ось заплутані бубликами рурки — це радіатор. Ра-ді-я-тор! Чиє серце не сповняється гордошів при свідомості, що розкрито нові тайники людської думки, що так скоро пізнано те, над чим працювали покоління протягом віків і що дає тепер перемогу над природою й підносить людину на до того ще не досягнуту височінь. Як же не любити оцих гвинтиків, валів, трибів, рурок, циліндрів, що стають за такі близькі й зрозумілі? І Андрійове серце сповняється радістю й неприхованою погордою. Ще кілька тижнів, і він сяде за стерно машини й поведе її на розлогий степ. Там, на колективному полі, він розпушить смоляний ґрунт крицевими лемешами й співатиме молоду пісню новому життю.

...Щойно скінчилася лекція й Андрій заскочив у канцелярію заглянути, чи немає, часом, із станиці листа. Одірваний уперше з дому, він трохи скучав. Щоправда, не так за домашніми, як за веселим гомінким товариством, яке щовечора збиралося в невеличкому помешканні комсомолу, охрищеному хлопцями комсомольським клубом. Трохи й турбувався, А як воно? а що?

Бувши сином бідної городовички, він відчув, що комсомол для його не чуже товариство. Тому, як тільки в станиці заснувався осередок, він одним із перших вступив

до його лав. Не перечив цьому й сам Троян. Він розраховував, що пасинкове комсомольство буде для його, Трояна, тою заслоною, що стримуватиме нагніт місцевої влади, на його, як багатія і людину, що не могла завжди ховати свою ненависть до сучасного ладу. Але під Андрія підкопувалися всякі куркуленки, для яких двері комсомолу були закриті, їм хотілося вижити з осередку Андрія, і вони спритно вигадували про його всякі пльотки.

Андрій підійшов до скриньки, що в ній зберігалися листи для курсантів, перегорнув декілька конвертів і на одному з них упізнав Троянів почерк. Порився ще, але від хлопців не було. Вітчимова уважність трохи здивувала хлопця. «Подумаєш, іскучив!» — міркував собі Трояненко. Вийшовши із канцелярії й умостившись зручніше на підлокітникові коридорного вікна, почав читати списаний карлючкуватими літерами великий аркуш паперу. «Любезний і дорогий наш син Андрій Денисович! — писав батько. — Шлю тобі всеуніжаюче почтеніє і желаю доброго здоров'я в ділах рук твоїх». Андрія неприємно покорило від цих слів, старих, заязлених, набутих Трояном іще в салдатчині, слів, зміст яких зостався поза ними, а від урочистого стилю віяло чужиною.

Парубок швидко пробіг майже цілу сторінку, де ішли поклони від родичів, і читав далі: «Землю в станиці переділили. Вся голота аж гопки скаче од радости, що дістала крашу землю. Та це добре: нехай бідні люди не страждають, — їм теж жить хочеться. Нам, слава богу, нарізали там, де хотіли, — коло Макітерки. А дядькові Микиті, що не захотів пристати до нашої артїлі, приділили аж коло Захарівської межі. Тепер йому хоч кидай усе, бо від станиці за 30 верстов, і води немає близько. Юхим Посталака, таки спасибі, постарався на сходці, що нам добру землю приділили. Виходить, він не такий дурний, як я думав. Поки-що це байдуже, а далі хто зна, може воно б краще було, коли б коло нас було більше дурнів. Міркую я, сину, аби ти добре свою науку пройшов, та дістати трактора, то зажили б ми не горюючи, як і раніше».

Від останніх слів війнуло холодом і Андрійові стало соромно й прикро за вітчима, який взиває дурнем того, хто щиро пішов із ним на спілку. «Невже в його нечесні наміри?» — закрадалася думка.

Він боязко озирнувся, чи не підглядів, чи не розгадав, буває, хто його думок. Але ні. Курсанти купами збиралися в коридорі, жваво обмірковуючи щойно прочитану лекцію, і ніхто не звертав на його уваги.

«Іще я тобі пишу, — читав Трояненко далі, — що Скорик казав (люди чули): «Коли б Троян не пішов до колективу, то виперли б ми й його до Кухаренкової межі». По цьому йшов рядок, закреслений вздовж і впоперек. Андрій повертав на всі боки листа, намагаючися прочитати закреслені літери (вони завше здаються такими цікавими), але зміг розібрати лише окремі уривки: «йому»... «соб»... «лику»... «кupu»... А потім стояло: «Не такий дурний Троян, як він думає». Наостанці батько радив: «Ну, вчися, синку, та добре вчися, бо не для кого ж, а для себе. Веди себе смирно та слухняно. Якщо є там ячейка, то впишися, може на комуніста скоріше вийдеш, тоді не один с... носом закрутить. Посилаю тобі, сину, про всяку нагоду 15 карбованців. Може де рипить, то... сам знаєш»... Нагло задзеленчав дзвоник, і курсанти гупотливою юрбою посунули в аудиторію. Пішов і Андрій. На лекції він як не намагався зосередити увагу на лекторовій промові, але уривки з вітчимоного листа весь час не давали йому спокою. «Чого ж хоче він? Чому радіє? На

що сердиться? Чому Скорик (Троян пише С. ..., це він) закрутить носом, як Андрій за комуніста стане? — роздумував парубок, крокуючи довгим коридором на перерві. І заспокоював себе: «старе, залежало, — закваски треба — перебродить, пойме». І вирішував, як прибуде додому, добре взятися за вітчима, щоб витравити з нього те, що заважає їм порозумітися.

3. У КОЛЕКТИВІ

Стоголосо дзвонять мідяні ранки. Сонце смочче роси і вмиває заспане лице: ночі у липні такі короткі! Вже кілька днів від станиці приросяними шляхами на всі боки гарби, вози, дроги, будки, халабуди, косарки. В ранішньому повітрі зливається скрип, торохтіння, дзвін, гейкання, іржання, рев, хльоскання батогів і дзвінки бадьорі голоси:

— А куди тягнеш, Андрію?

— Та до глибокої криниці!

— Пшениця?

— Вона.

— Уродила?

— Як молочай на толоці.

— Це не факт...

— Подленько...

— Соб! Соб!..

— Гей! Гей!..

Ідуть кіньми, волами, на возах кучки з курми й качками; за возами корови, собаки напередки.

— Кудкуда-ак! Кудкуда-ак!..

— Та цить, щоб ти здохла!

— Ня! ня! ня! Сірко!.. От, бісової душі собака, ще порвуть чужі.

— Гав! гр... гр... гр...

— Му-му-му...

Як із розпоротого лантуха сиплеться зерно, так із станиці розповзаються на всі боки підводи, коні, худоба, люди. Виходите усе, мов по зговору. Що не день, то більше безлюдіє станиця. Рідко де застається стара бабуса з дітьми, а то — на поле, в степ, де вітер, сонце, запашне привілля й роботи по саму зав'язку.

Сьогодні вирушили й зорівці.

На схід від станиці, шляхом, що до красної межі — валка.

Через три вози від переду Денис на самоскидці, за ним із лобогрійкою Терешко. За Терешком величезні дві гарби його й Корнійова, а далі трюхикає риженьким Юхим; наостанці дядько Бабій із купою дітей і кучкою з курми.

— Денисе Васильовичу! — гукає Троянів сусіда з-під крисатого бриля, — стало бути, колективом? — показує батогом на валку.

— Комуною.

— Ну, ну, докажіть слави!

— Та вже не підкачаємо.

— Чис коситимете?

— Юхимове.

— Самоскидкою?

— Атож!

— Оце я понімаю!

Троян вирівнює коні, оглядається назад, чи чує Юхим, тоді каже:

— А ви не пристали?

— Куди?

— В артіль.

— Побачимо, як у других буде.

— А землю де дали?

— На Кухарикових.

— Погане діло.

— Погане та своє, собствене, як зроблю, так і буде.

— Та воно так...

Котиться віз за возом, жатка за жаткою, розтікаються в побічних шляхах і вузьких обніжках, ховаючись за похилими стінами хлібів.

А повногрудий океан пашні тихо хлюпотить золотаво-зеленастими хвилями й котиться за обрій. Далеко на межах темнозеленими вітрилами дрижать тополі хуторів. Попеліють широкі шляхи сірими слідами безвісних кораблів. А невгомона-вітер кружляє вихрястий танок і виспіває привітно-радісну мелодію. Ось він притиснув і погнав з гори мусянжові переливи хвиль пшениці й розлив їх під горою; звідти поволі вирвався на гору, забурунив металево-сизим волоттям вівса і знову розплюскав під самим обрієм золотаво-сріблясті брижі ячменю.

...Поле стриманий луск іде. То колос випуска своїх дітей із пелюшок на світ. Згинається стебло під ситою вагою, дрижить і тіль-тіль чути: хрусь-хрусь...

Перший день косовиці. Він такий радісний і важкий, цей день. Людське тіло ще повне робочої снаги. Ще не натруджено руки, ще не болять спина. Ех, розмахнутися й косонутися, щоб аж загуло! А думка над налитими вагою колосками.

Зорівці отаборилися над Сухим ставком. Там розбили курінь, залишили худобу, птицю, малечу з жінками, а з двома жатками попрямували до Юхимової пшениці. Вона на самому бугрі, біля високої могили і поспіла скоро.

— Тпру, стій!..

— Приїхали.

Дві гарби й дві жатки зупинилися на шляху проти Юхимової десятини. З жартами, з вереском, як горобці з гнізд, зіскакують дівчата з гарби. За ними Постолака, Мотря, Панько.

Юхим помантачив косу, підтягнув чересок, протер гречані вуса.

— У розгін? — звернувся до Дениса.

— Як хоч, ти хазяїн.

— Ідьоть... Дівчата, зправа по одному, шагом-арш! — скомандував Юхим і подався через шлях. Став край пашні, подивився з-під долоні, прислухався, як шепотів налитий колос:

— Пос-пів... у-же... ко-си-ти... час...

Вдарив п'ятою коси об землю: все в порядку.

— Ну, господи благослови, як старі люди казали а ми, дурні, за ними, — і замахнувся косяю.

— Чшів-чшів-чшів...

Розлюченою змією зачшівкала коса, зашелестіла ядовито-металевим дзенькотом у росяній пашні й почала плигати з боку на бік.

— Ти таки не можеш, щоб бога не зачепити, — докорив дядько Бабій, лаштуючи косу. — От удався!..

Але Постолака не чує цих слів. Він розмірено, розкарячено переступає по оголеній смузі, а ліворуч від нього лягає жовто-мідяний вал скошеного стебла.

Дівната жваво розбирали з гарб вила й граблі, цокотіли.

— Хто за ким? — поцікавилася старша Бабієва дочка Любина і напнула хустку на лице, зберігаючи його білизну від загару.

— А закуталась, як черкеска. Ой, господи, — зареготала Ксенька. — А я не боюся. — І шпурнула хустку на драбину гарби.

— Я за дядьком Іваном, — сказала Мотря.

— І я.

— А я за Юхимом, — заверещала Любина...

Бабій обійшов Юхима, щоб зайняти постать попереду, за ним лаштувався Терешко з Паньком; Корній і Денис вовтузилися біля жаток.

— Нащо ото ще його прокосювать? — невдовольничав Корній, закладаючи косу до лобогрійки.

— Та, — махнув Денис, — нехай не думає, що рук шкодуємо коло його хліба, — менше витруситься.

— «Комуна?..»

— «Комуна!..»

Обидва переглянулися й зареготали.

Ритмічно коливалася висока Юхимова постать на напружених, широко розставлених ногах, як обминала його Мотря. «Який він дужий» — подумала.

І так їй раптом захотілося захисту і прихильності цього дебелого крижистого чолов'яги.

— Разойдись рука, размахнісь плечо! Чи так, Мотре? — блиснув очима Юхим.

— Ти косиш, мов для тебе це гулянка.

— Буває, що й гулянка важча за всяку роботу.

— Буває, правда, коли на гулянці нема що їсти.

— А робота в гурті, знаєш, як у танку... ступи не так, усім діло спортиш, — ото воно й жару піддає.

Юхим вихватив косу з пашні, дзвінко задзеленьчав мантачкою.

— Ух-ха! Дядьку Іване! Підтягайте очкура, а то дожену.

І коса знову засичала. Далеко в пашні коливався Бабійв бриль.

— Ти таки без теревенів не можеш... — оглянулася Мотря.

— Без теревенів — ні...

А самому було так легко й серце бісеням жирувало.

Тиха Кубань, тиха Кубань —

тоненьким голоском затягнула Любина, набираючи на вила валок.

Бережечки зносить —

підтягувала сестра.

Бережечки зносить — зіллялися обидва голоси далеким відгомоном.

Молодий козак, молодий козак

свого пана просить

Свого пана просить — журно спускалися голоси. Юхим оглянувся.

— Е, та ви з піснями. Людям жнива, а вам іграшки! — Йому й самому хотілося співати, але важка коса вимагала ритмічної роботи легенів, і він тільки стиха підмукикував:

Свого пана просить

Свого пана просить...

Налагодивши самоскидку, Денис закурив, і в задумі дивився на косарів та громадільниць, що моторно рухалися разком через усі гони.

— От вона, «комуна», — заворушилася якась заздрісна думка.

Прокосивши середину, снідали. Умовилися так: за Юхима, Мотрю й Панька харчуватимуть на жнивах і молотьбі Трояни, бо посіву перших було по десятині-дві, не більше. Баштани й городину вбиратиме кожен сам. А вже на той рік, тоді в кожного буде. У холодку під гарбами розташувалися й почали снідати Денисовими в'яленими чабаками й огірками. Юхим хрумкав зелений твердий огірок, та до Панька:

— Ну, як тобі комуна?

Той обдирав шкуру на рибині, випроставши далеко вбік ноги.

— Я розумію так, що хоч би й перекомуна, а як нема випить, то це вже не робота.

— Кому що...

— Що значить людина укус має, — обізвався з-за гарби Денис і витягнув із кошика пляшку з каламутною рідиною, як буває свята вода по десятиох роках збереження в якоїсь бабусі.

— Ану, хватони! — подав він Панькові невеликий полив'яний кухлик і почав частувати чоловічий гурт. Корній випив і не скривився, за ним Терешко. Дядько Бабій відмовлявся, але зараз же випив. Дійшла черга й до Юхима.

— Боюся, що розварить, і снопа не скину, — сказав він.

— Ну, ну, не карьожся, — підганяв Денис.

Юхим протер вуса, оглянув усіх, кивнув головою:

— Ну, будьмо ж! За нашу комуну й все проче.

— Добре було б оце, — почав Бабій, обсмоктуючи риб'ячу голову, — в снопи в'язати, як на Україні роблять, а то зерна губиться багато — каже агроном.

— Чого ж... воно людей вистачить, — згодився Терешко.

Дівчата запротестували:

— Пхі, в'язать! Зроду не в'язали, а тепер гнися... Краще в копиці.

— А на Київщині, — вставила Мотря, — так тобі ні стебелини нев'язаної не побачиш. Не то що в снопи зв'яжуть, — колоски всі попідбирають.

— Ну, тож на Київщині. Там поля в кожного — собака заляже, — а в нас... — вставився Корній, і очі йому заблищали роздратовано. — На Київщині наші городовики три чвертки без аршина мали, а тут ось одхвять як дворяни.

— Скільки в тебе виходить землі тепер? — звернувся Денис до Мотрі.

— Питайтесь. Неначе чотирнадцять...

Корній:

— О, бачиш! А в батька скільки було?

— Три з половиною... на вісім душ.

— Щастя людям, — зашепелявив уже підпилий Панько.

Юхим обгриз риб'ячі кісточки й якось докірливо глянув на Панька.

— Да, щастя... Піввіку на чужому полі в три вузлики скрученим. Важенько це щастя дісталось.

Денис і Корній мовчки переглянулися. Сонце ген підбилося. Роса опала. Дівчата розгойдистою ходою із пісню подалися в ті гони, а Мотря, Панько, Бабій і Терешко зайняли постаті від шляху. Денис із Терешковим хлопцем самоскидкою під'їхав до пашні.

— Ну, я вперед, — сказав він до Юхима, — а ти скидай так, щоб виходило валком — рівняйся на мої снопи. Рушай! — гукнув він на хлопця.

Жатка смикнулася й загарчала. Крила вимуштрованими салдатами струнко підскакували вгору, йшли колом і падали в пашню, мов кликали когось: «Сюди! Сюди!». Як опинився Денис серед гін, тоді рушив Корній лобогрійкою. Скидав Юхим. Мов невгомонні сварливі свекрухи, заторохтіли жатки. Скошена пашня билася налитим колосом об плятформи й устеляла землю з гін у гони невеличкими купами. А слідом за жатками заметушилися люди, — зносили в копиці, згрібали розкидане стебло. Мотря жваво орудувала залізними трійчаками і, коли проїжджав мимо Юхим, скоса стежила, як упевненим рухом він скидав із плятформи розв'язь, що падала віялом і шепотіла вусатим колоссям.

Швидко ширилася щетиниста смуга стерні, підростали копиці. А стіни пашні розсувалися, розбігалися до складу. У дружній роботі людей, у переможному-стукоті машин розливалася Мотрина радість, і хотілося жагуче, щоб узавтрашні дні вітром бігли назустріч. Не зійшло кількох годин, як на Юхимовій ниві вже були оголені склади.

— Оце ушкварили!.. — захоплено говорив Денисові дядько Бабій, наливаючи з барила воду, і Терешко бородою посміхнувся.

— Це, значить, діло колесом... І не хочеш робить, само діло робиться.

— Жаль, що тебе скидять не посадили, — стомлена сказав Бабій. — Може б ти тоді не те заспівав. Чи так, Юхиме?

Юхим протер запітнілі, в поросі вуса, заяснів:

— Ні, сьогодні мене не питається, бо те, що скажу, однак не повірите, дарма що долоні спухли.

І він показав широкі долоні, що взялися прозорим білим горохом.

У тих гонах дівчата вершили копиці. Мотря жваво зносила до копиці скошену пашню, ловко, по-чоловічому орудують вильми. Здається, за весь свій вік вона вперше не почувала втоми, її не гнітила заздрість на чуже. Вона-от знала, що давно жадане ось-ось прийде — вона теж матиме нецвілий кусень хліба.

.....
Вставали бадьорі ранки, падали стомлені вечори. Море пашні розступалося, а натомість виростали кашлаті копиці нев'язаної пашні. Вони то тягнулися качиним рядком із гін у гони, то купчилися отарами, то розбігалися на всі боки, як череда на голій толоці.

Зорівці день при дні від ниви до ниви. «Та й обридли ж переїзди» — гомонять колективщики. «Хоч би вже скоріше на нове поле — тоді од краю до краю»...

.....

II

Тої неділі станиця в перший раз за ціле літо ожила. На полі гарячкова робота поволі спадала, і кожному вільніше було одірватися по справах, яких так багато набралось за літо. Станичний базар — місце, відкіля ще довго житиметься станичанин усякими новинами. А новини було чимало: переділ землі, що багатьом не давав спокою, новий закон про податок і сила всяких неймовірних чуток, що родяться в глухих закутках, полонили думки станичан.

Широкий базарний майдан оточувало півдесятка кооперативних і приватних лавок. З одного боку у два ряди ятки з усяким жіночим манаттям, з другого молочний ряд, а посередині тічок. Тут зрання гомінка юрба гудом не вгаває. Літні чоловіки тримаються одного гурту, сперечаються, гомонять, дехто вже встиг і чарчину перехилити. У челяді своє товариство. Дженджуристими півнями походжають станичанські франти в цвітних сорочках і каплавухих галіфе. Дівчата в рясних, із таліями аж попід пахви, спідницях, нашмаровані принадною «жировкою», хіба не приваблять парубочих очей? І в кожного, куди не глянь — насіння. І дівчата й парубки лускають його так завзято, мов виконують якусь дуже важливу кампанію. Лускають, не спиняючись ні на хвилину, меланхолійно спльовуючи лушпіння. /

Посеред юрби коло. Там із мисочкою в руці стоїть дівчина,, висока, сухорлява, вся в чорйому, як черниця й у синіх окулярах (вона сліпа). Дівчина співає. За шумливим гудом її майже не чути. Жалібно, монотонно лунають слова співачки поневолі:

От спихнуло вутро

І вистріл роздався...

Хто ближче, насторожується, роззявляє трохи рота. Вразливі натури навіть насіння забувають на деякий час лускати; зідхають дівчата й ніяково виходять наперед, щоб кинути співачці копійку. Довго, нудно тягнеться бідна підстрелена «Чайка». Скінчивши пісню, дівчина забирає з мисочки гроші й кладе до кишені, піднявши верхню спідницю. Деякий час мовчить, відпочиваючи, тоді заводить нової:

Скажи мені правду.

Мій добрий козаче,

Що діяти серце,

Коли заболить?

Тужливий голос і чернеча сумна постать дівчини навівають тиху скорботу на гомінку базарну юрбу.

Як серце застогне... —

голосніше в відчаю знімається тужний голос, але зараз же змішується з незвичайним тріскухим трах-канням.

— Трр-бот-бот!.. Трр-бот-бот!.. — лунає з сусідньої широкої вулиці, що виходить на майдан. Настирливі тріскучі звуки спершу поволі, а далі сильніше наслідують, заливають базар, луною лопотять по садках. Натовп здригує.

— Трактор!.. Трактор!.. — котиться майданом. Отарою, коли до неї забрався вовк, заворушився базар. Всі насторожуються.

— Чий це? Чий це?

— Та артільний, Троянівський, хіба не бачиш? До юрби, що розступається, даючи дорогу, наближається, човпигаючи лапатими колесами, фордзон. Андрій сидить за кермом, а позад трактора Денис гарбою — з бочками й плугом. Із натовпу вийшов Терешко з Корнієм і ще кілька чоловіка, наближаючися до Андрія.

— Ну як? Ну що?

— Зостановися... Зараз пресідатель прийде. Зустрічатимуть...

Челядь і літні мужики миготом оточують машину, обмацують, заглядають, розпитують, кидають дотепи.

— Конячка для цигана підходяща: годувать не треба...

— Ага!.. Да, да!..

— Якиме, що, зміняєш свого буланого на цього яйшоногого?

— Ой, мабуть ні!

— Таке! Чого ж ти?

— Того легше здвинути, як заноровиться, а до нього не знаю звідкіля й підходить.

Троян Денис, як бог-саваоф, сидить на гарбі й не може приховати погордливої посмішки. Біля його, похнюпившись, щось муготить Терешко. Андрій трохи зблід і ніби схуд. На обличчі залягала зосереджена думка. Дівчата цокотухи не витерплять:

Андрію, ти як буярин на свайбі, хоч букета чіпляй!..

Хіба?

А хлопцям заздрісно:

— Сидить, неначе макітру вареників іззів.

— Хі-хі!..

— Тракторист!..

Поки юрба гомоніла, прибуло усяке станичне начальство. Перший говорив голова станичної ради. Забравшись на гарбу й спершися на крижівницю, він голосно сказав:

— Граждани! У нашій станиці сьогодні невеличкий празник: один із наших колективів, як бачите, придбав собі трактора...

Голова станради після цих слів раптом перекинув увагу слухачів туди, за червоний кордон, де Чемберлени, Муссоліні й інша погань готується повсякчас нам напакостити. Вилаяв усіх капіталістів і буржуїв і закликав присутніх до нового будівництва. Голова не забув підкреслити, що до колективу «Зоря» входять козаки й городовики, і вбачав у цьому, що «іждживається сословна розніца». Наостанці він прокричав многа літа ІІІ Інтернаціоналові, Союзові Республік і союзові бідняка з середняком. Закінчивши промову, він утер спітніле обличчя рукавом, а очі йому ясніли, мов весняний ранок.

Потім на гарбу виліз голова КОВ'у. Він скинув піджака, повісив його на драбині, погладив русу бороду й сказав так:

— Товариші! Ми маємо на сьогодні велике досягнення. І коли подивимося з цієї точки, то ми побачимо, що в нашій станиці стає більше й більше тракторів. А тому нашим біднякам і середнякам стає краще. Як кожний колектив матиме трактора, тоді й КОВ'ові стане легше, бо як наш трактор іспортився, то він пошти нікуди не годиться... Да здраствуйть трактаризація на всі сто процентів!..

Андрія трохи хвилювали й чудачили прості, кострубаті слова промовців. Невідповісти на них було б незручно...

— Тату, — підійшов він до батька, — скажіть же ви щонебудь, а то якось ніяково.

— Та скажи вже сам, що знаєш, — одмахнувся Денис.

Тоді Андрій, не міркуючи довго, плигнув на гарбу й почав:

— Я думаю, що не помилюся, коли скажу, що наш колектив, діставши трактора, старатиметься всяко допомогти ним обробити поле біднякові, — то б він не був — чи городовик, чи козак. А що вже тракторист (тут він показав на себе) — скажу не збрешу, робитиме на совість.

Андрійові ще щось хотілося сказати, але, на момент примовкнувши, він лише додав: «От і все» — зліз із гарби.

По юрбі завів ухвальний гомін. Комсомольці підводили, ляпали дружньо по плечу Андрія, говорили:

— Брехав ти добре, побачимо, як піддержиш.

За кілька хвилин трактор простував до Троянової селі, щоб на завтра вирушити в поле.

III

Таборний вигін, біля Сухого ставка заплішив токами. Ще тільки перший соняшний промінь гнав через бугор довгі тіні, табір уже метушився людом. Від табору тяглися на поле широкозаді присадкуваті тягалки або поверталися навантажені розв'яззю. На токах гарячилися люди, настеляючи гармани під котки. Десь за бугром гула машина.

І Зорівський тік майже готовий. Жінки й дівчата прибирали гарман, на якому ще вдосвіта ганяли всі (олективщицькі коні, щоб добре вбити землю, й підмітали рівну долівку току. Терешко й Бабій уже повернулися з трьома тягалками, навантаженими Денисовою пшеницею. Денисові молотили першому. Майже всі чоловіки вовтузилися коло молотарки, встановлювали. Із сусідніх токів посходилися мужики і з зацікавленням стежили, як зорівці готувалися молотити трактором. Такого в станиці ще не було. Дехто лише чув, що так молотив Бурсаківський колектив, але до його було далеко й рідко хто бачив це. Дехто з присутніх уже подумував над тим, чи не найняти на молотьбу й собі трактора. А втім було Цікаво спершу пересвідчитися, як насправді він покаже себе в молотьбі.

Денис востаннє поклав ватерпас на рямі молотарки і, заплюшивши ліве око, подивився, як рухливий живчик повітря зупинився посеред шкельця.

— Так... годі... Чи готовий ти? — гукнув він до Андрія, що саме напував олією трактора, оточеного цілою купою дядьків.

— Готовий...

Троян зібрав всяке приладдя, що валялося коло молотарки: ключі, шайби, мотузки, молотки й всуміш кинув їх до ящика. Став, оглянув критичним поглядом увесь тік, припасовані машини, людей. Лице йому пофарбувала усмішка задоволення: молотьба трактором — первина на цьому степу. Не дурно подивитися на неї з усіх кінців табору поспішають станичани.

— Що ж, може й почнемо? — підходячи до чоловічого гурту, запитав Денис.

— Та, здається, все... — загомоніло декілька голосів разом.

— Ставаймо по місцях, чоловіки, жінки! — скомандував Троян.

На току заметушилися люди, стаючи на свої місця; Андрій уважно й не без тривоги оглянув присадкуватого фордзона, десь поцокав, щось підкрутив:

— Так пускати, тату?

— Пускай!..

— Ну, ну, Андрію, цвяхни свого коника, — кинув від барабана Юхим, та гляди, щоб не зірвався... Хтось застеріг:

— Не так він припнутий, щоб зірватися.

— Рушаю!.. — натиснув на якусь ручку Андрій.

— Господи благослови!.. — перехристився дядько Бабій і насторожився. Чоловіки розступилися.

Затарабахав, трясучися від натуги, трактор, закрутив шків, рванув за пасу й погнав його безконечною стрічкою від шківу до шківу, плавко, прудко, нестримно. Молотарка затіпалася своїм повногрудим важким корпусом, дмухнула барабаном, засовала соломотрясними клявішами й загула сердитим мажорним басом:

— Вув-ву-ву-ву! Ов-ов-ов-ов!..

Юхим схопив обіруч оберемок розв'язі, струсонув його віялом і пустив у барабан рівномірною цівкою.

— Гох-ох-ох-ох!... — застогнала радісним басом молотарка, пожившись смачною здобиччю. Крізь решето засіявся густий золотавий град, що витанцьовув на тугій землі якогось химерного танку, а соломотряс почав блювати брижастою стрічкою пожмаканої соломи.

— Оце я помімаю!..

— Отак да! — приглушено загули голоси. Із підкоченого до столу молотарки возу великими жмутями летіла пашня. Юхим підгейкував:

— Ану, скоріш, — це вам не булані тягнуть!

Тік ритмічно зарухався, мов кожного машина дер жала на пасу. Жінки одгортали зерно, відкидали соломку. Терешко зі своїми хлопчиками (в його теж добрий був кіш) скидав пашню. Дядько Бабій мостився класти полову, а Корній розпочинав скирту. Трохи перекодя заджеркотіла віялка. Панько, ритмічно коливаючись узад і вперед, крутив корбу, не кваплючись, рівномірно (на машиновці — це його фак). Мотря з дівчатами нагортала пшеницю з-під віялки — в чували. Все зарухалося, зашамотілося в роботі. Над током здійнявся вихор куряви, що поволі розвіювався вгорі, спускаючи осторонь довгі сиві пасма. Ще трохи вогкувате вранішнє повітря наситилося танцюристим ритмом стукоту машин.

— Кок-кок-кок... — стугонів трактор.

— Ву-у-у-у... — вторила молотарка.

— Чик-чик-чик-чик... чик-чик-чик-чик... — тарабанила віялка, намагаючися приглушити своїх товарок.

Як усе налагодилося й запрацювало розмірене й припасовано, Андрій підійшов до Юхима:

— Молотимо, Івановичу, — самовдоволено зазвучав його голос.

Юхим струхнув оберемою пашні в барабан і на сторону бликнув очима:

— Аж курява встає!

— На молотьбі без куряви не можна...

— Ні, фарзон, фарзон! Ох, і крутить! Оце, я помімаю, що факт!..

Андрій ховає під роблено байдужим поглядом посмішку з того, що Юхим кожного разу повторює це слово, коли хоче підтвердити свою думку, й вимовляє його «по-мужицькому» «хвакт».

— Скажу я тобі, Андрію, — на мить повертає голову Постолака, — так мені твій хварзон сили піддає, що хочеться zarazом цілу гарбу пашні в барабан пустить. Це не коні, ні... там давай і оглядайся.

Шумить, гуде тік. Віз за возом ковтає машина пашню. Виростає поволі пухкий ожеред солом. З решета зливою летиться пшениця. Мотря набирай вовну жменю червоного зерна, здавлює в пальцях і почуває, як переливається радість у грудях: на той рік і в неї буде хліб, отакий запашний, налитий, і так вона його збиратиме в мішок перший раз за ціле життя. Денис поважно похажав по току, доглядаючи, щоб усе йшло найліпшим порядком: приглядався до машини, підгейкував на дівчат, щоб краще перетрушували солом, перевіряв віялку. Загальна напруженість роботи і чіткі вистуки машин його не захоплювали. Здається, він ізвик до них. Біля Терешка, що лагодився закурювати, він зупинився.

— Ну, як тобі? — почухав колючу бороду.

— Це трактор, як нахідка. Подумай, яке вигіддя!

— Ге...

— Тобі що казали городовики?

— З першої групи вони. Питалися, чи не наймемо трактора на оранку.

Денис підійшов ближче і майже над вухо братові проговорив:

— Мовчи про це... Скажемо, що весною можна буде, а тепер свого поля багато. І ніби крадькома:

— Не я вам казав? Га?

Сонце пригрівало дужче. Порох ставав уїдливіший і густіший.

— Спиняй на сніданок! — гукнув до Андрія Троян.

За сніданком тільки й мови було, що про фордзон. Дядько Бабій усім доводив, що немає кращої машини за трактора. Особливо ж він вихваляв його в молочі⁸ і, що не доводиться мучити коні, бо і раніш він молотив машиною, наймаючи її в Трояна, а не котком, як інші.

⁸ В молотьбі.

— Повірите? от не можу дивитися, як ото якийсь бузувір стьобає бідну худобу. Немає гіршої роботи для скотини, як ота машина.

Через своє жалісливе серце Бабієві раз-у-раз на машиновці доводилося брати батіг і поганяти коні, щоб застерегти худобу від важких рук погонича.

— Про що то вони спорять? — раптом звернув увагу Юхим, показуючи на Дениса й Андрія, як вони, zostавшись біля двигуна, щось доводили один одному. Троян сердито розмахував руками і з серцем кивав головою до парубка, але слів не було чути.

— Щось Васильович проштрафився, — висловив здогад Юхим.

Балачка в гурті стихла.

— Хто тобі доручав? — долетів тонкий Денисів голос. — Бач, який добряк ізнайшовся. «Ми допоможемо»... Зарано ще за старших розписуватися!

— А, це я знаю... — несподівано зірвалося в Корнія. — Що? що?

— Та, так собі, юрунда... — ніяково промимрив той, і вже голосніше — про друге.

Снідати сіли Троян і пасинок у різних місцях. Андрій мовчав, а вітчим байдуже точив баляси, хоч це робилося з помітною потугою.

IV

Мила, воркотлива юносте! Чим згадую тебе, далеку, чарівну, що промайнула легкокрилим птахом над придніпровими полями? Як давній, напівзабутий сон, виступають в уяві високі стерні, зоряне небо, закоханий у землю місяць, і відчувається запах гостро-запашного з памороззю повітря, що розпирає груди. Поле німіє. Хрумтить і фиркає кінський табун. Десь у плесі стогнуть качки. А коло вогнища допізна жарти й співи веселого товариства!..

Хто не згадає тебе? Хто не пошкодує за тобою, юносте?

.....

Під неділю не вгаває вечір над табором коло Сухого ставка. Тільки-но гаснуть коло куренів кабиці, й стареча лагодиться загадувати спокійні сні, тоді над балкою прокидається молода пісня, спочатку нерішуча, одноголоса, тиха; далі вона сильнішає, розрізнені голоси наздоганяють одне одного, чіпляються до купи, зливаються, дужчають і вибухають нестримним дзвінко-мідяним потоком, що переливається з берега на берег і тривожить сонну воду завмерлого ставка.

Та стоїть явір над водою,
В воду похилився,
Молоденький козаченько
Тяжко зажурився.

Чи можна повірити, що як заморозить землю своєю нелинючою красою місяць, а зірки навперейми зацілюють свого коханця й задрижать у любовній спразі срібляним блиском, чи ви повірите, щоб молодість журилася? Але ви напевно повірите, що коли б у людини була лише одна радість, вона (людина) нарочито вигала б журбу...

— Хлоп-ці! Гу-у-у! — розлягається над ставком і перекочується луною: — у-у-у!..

— Дів-ча-та!... Ух-хи-и!..

— Ухикни на свою маму!..

Десь коло ставка розплескався голосний дівочий регіт і заїржав басистий парубочий голос. На піп-горбку, коло криниці, зашамотіли голоси, а потім зірвалася раптом пісня й припала до землі. Осторонь рипнула сердитим басистим голосом гармонія й залилася переливним дзвоном.

У зорівському таборі вже розповзлився по куренях. Одна лише челядь гомоніла всячину, прислухаючися до пісень.

— Андрію, — защебетала Любина, — ти б нас городських пісень навчив; гляди, навчився там усяких?..

Місяць обережно розлив на Андрійовому обличчі прозоре молоко й кинув осторонь наїжачену, незграбну тінь. Стояли колом.

— Ну, наслухався, то що? Ви ж слів не знаєте.

— Так ти скажи, а Ксенька запише, — вона ж тепер грамотна — вколола Любина й задріботіла сміхом.

— А ти звідки знаєш?

— А ти як учив, щоб ніхто й не знав? У Ксеньки чудернацьким ріжком випнулася над лобом хустка, надавши їй насупленого вигляду:

— Нащо б ото я глузувала?

— Умкхи!.. — роблено кахикнула Любина.

— Цить уже, причепа, — вступилася Одарка. Ксенька вхопила під пахви Любину й міцно залоскотала:

— А будеш? будеш?.. будеш?..

Та пручалася й зайшла сміхом. Андрій стояв і дивився, як клубочилися дівочі обриси в саяві місяця. Йому самому захотілося бігати, жирувати, обдати гарячим тиском дівочий стан.

— Е, та що ти на неї так насила? — крикнув він на Ксеньку, — добре, що здорова, — й миттю подався до дівчат і схопив за поперека Ксеню. Любина виприснула з рук дівчини, але тутож повернулася і, якимось нерішуче ткнула Андрія під пахву рукою. Відчувши дразливий дотик її руки, Андрій здригнув і відскочив від Ксеньки, не знаючи, що йому робити. Це зрозуміла Любина й дразливо завершчала:

— Ревний, ревний, ревний...

Тоді Андрій кинувся за Любиною і погнався хутко- хутко. А та тікала, ще більш розпалюючи хлопця.

— Тікай!.. Тіка-а-ай!..—кричала Ксенька, й в голосі її почувалося щире бажання, щоб Андрій не догнав свою здобич.

Пробігши з чверть гін, Трояненко піддав сили і вхопив Любину за талію. В ту ж мить він відчув, як рука дівчини міцно стисла його лікоть, не відводячи від стану.

— Як ти пру-у-дко... бігаєш... — промовила вона повертаючи через плече голову, і очі їй оліснули близько-близько перед Андрійовими.

— Ага, піймалася!.. — прошепотів Андрій, і відчув що язик його липне до піднебіння. Дрижачою щокою він торкнувся дівочого уха. І раптом Любина вислизнула з парубкових рук і подалася туди, де zostалися дівчата. Андрій пішов поволі.

А над ставком розлягалися, пливли пісні, то радісно-бадьорі, то сумно-тужливі й перетиналися здоровим, безтурботним парубоцьким реготом, ухиканням, дівочим голосним вереском.

Як підійшов Андрій до дівчат, Одарка скрикнула:

— Гляньте!.. — й показала на той бік ставка.

— Диви!.. Диви!..

Над темрявою, що залягала в балці, високо вгору підіймався жмут рожево-сизого полум'я, освітлюючи веселу юрбу челяді й цямрини колодязя.

— Ой, пройдисвіти, без вигадок не можуть, — якимось незадоволено й із зацікавленням мовила Любина, — то вже віхоть на звід почепили.

Всі стали, як зачаровані. Жмут полум'я хутко здіймався вгору, широко освітлюючи місцевість навкруги, а потім раптом падав униз, розбризкуючи веселі феєрверкові жарини на голови юрби.

— Ходімте, — присогласила Ксенька, — цікаво, їй-пра...

— Інтересного мало, — мовив Андрій, — хібащо звід іспалять, то ніяк буде й воду витягнути. Любина запишалася:

— Пхі, тим комсомольцям нічого не цікаво!..

— А що ж неправда? «Інтересно», — покепкувала Одарка, — гасали б отам, а то ще звід палять.

— Ходімо, побачимо — що то воно за такий розумний... не інакше як Кривий Яшка муштрується — здогадувався Андрій.

Дівчата, взявшись «під-ручку», а Андрій осторонь — пішли. Ксенька затягнула тугим, майже чоловічим альтом:

По той бік гора

По цей бік друга.

Дівчата стиха підхопили пісню.

Мотря, обнявши коліна, сиділа в задумі біля свого куреника й дослухалася пісень і гомінких безтурботних жартів, що неслися оддала, від ставка.

Хіба вона отак; не проспівала на панських цукроварнях своє дівування. Вдень спина не розгиналася на бурякових загонах, а ввечері троїсті музики. Танцювала Мотря до упаду, бо молодість поборювала все, а старість молодістю живе. Танцювала, щоб згадати було що. І як шепітливий вечір брав її в обійми і посилав чорнявого Степана, хіба не мріяла вона літати під зорями? Нуда. А коли б хто навіщував те, що довелося перетерпіти, — зарання б наклала на себе руки.

Поволі з нічних сутінок висунулася важка Постолачина постать. Юхим став перед Мотрею похилий, стомлений, пропахлий потом, як випражений із ярма віл.

— Сидиш?

— Так трохи.

Важко спустився навкарачки. Загорнув цигарку, пихкнув і мовчав.

До них долітав молодий реготливий гомін, уривки пісні, перегук; перелив гармонії. Все зливалося в якусь чудернацьку музику далекої оркестри, диригент якої був чи надто закоханий, чи п'яний.

— Слухаєш?.. — пихкнув Юхим. — А правда воно якимось чудернацько оддала?

— Чудно, правда.

Звуки пливли, тікали, наздогоняли один одного, бігли попліч, спліталися в химерну мельодію. Мотря глянула на Юхимове засмагле обличчя, що забарвилось рожевою стиглістю від цигарки, потім мов про себе:

— Прислухаюся оце до вечора, й самій хочеться в своєму житті знайти щось таке, як оцей вечір. Воно ніби й було... І пісні, і радість, та якось так... у тумані, що й на думку не йдеться.

— Достоту отак я. Прожив ніби й чимало, а житні самої не бачив.

І перегодя:

— Може от тепер...

Мерехтіли м'яко зорі. Нерухомо срібним більмом дивився місяць. Із-за гори налітав свіжий подих поля. Юхим кинув недокурок і присів на коліна.

Місячний світ падав просто згори. На Юхимовому обличчі чітко виступили риси: прямий, трошки з горбатинкою ніс, випнута нижня губа і мов обтесані вилиці; сіро-молошний світ місяця позбавляв їх м'якої живости, зафарбувавши твердою металевою суворістю.

Мотря дивилась кудись удаль і раптом скрикнула:

— Дивись, дивись, парубки на зводі вогнище хитають, — і її рука м'яко лягла на Юхимове плече. Він обернувся всім тулубом, а Мотрина рука тихо сповзла йому на коліно і така була тепла-тепла. Юхим спроквола м'яко обняв Мотрину руку своїми товстими долонями.

Мотря тихо сказала:

— Пусти... — і відчула, як лице їй наливається чимсь гарячим.

Юхимові долоні зіпилися сильніше. Він подивився їй у вічі, та вони були в тіні, і здалися двома глибокими криницями.

— В тебе чудні очі... Глибокі-глибокі... — нахилився Юхим, не випускаючи її руки, — їм дна не видно.

— Очі? Які ж вони?.. — Мотря злегка посміхнулася, підвівши голову вгору. Блідий світ розлився молоком на сухому чолі, а очі блиснули жагуче, маняче, таємним глибоким блиском.

Постолака раптом обдав її важким диханням і здавив у міцних обіймах.

— Мотре... — шепотів його благаючий голос. Вона затріпотала, забилася всім тілом, як піймана рибина.

— Мотре!..

Але вона вже рвучко випорснула з обіймів і, відскочивши осторонь, часто дихала.

— От ти... який...

— Який же я?

— Ффа... щось холодить... — прошепотіла вона, здригнувши.

Постолака хвилину мовчав, не підводячися з землі. Потім устав, обтрисив коліна, поправив картуза й промовив:

— Слухай, Мотре...

— Ну, ну... Слухаю...

Постолака трохи виждав:

— Чого ти схопилась, мов опечена?

— Я так... так...

— Слухай, Мотре, давай ми тобою той... поберемося...

— Поберемося?!

Мотря жваво й боязко озирнулася: навкруги і замотала полою бурнуса.

— Та чого ти така чудакувата? — сказав просто Юхим: — ти ж не дівка!..

Він зробив кілька кроків до Мотрі, але вона ще раз озирнулася й відступила назад.

— Тривай... тривай... Як же це? Ти насправді?

— Та вже ж не жартую?

— Не знаю... їй-бо, не знаю...

— Чого ж не знать?.. Ти вдова, я вдівець... У тебе діти, в мене діти. Землю от получили.... В колективі не пропадемо... — Юхим заговорив швидко, й замахав руками, від яких падали й зникали на землі химерні тіні.

— Колектив... колектив... — повторювала в задумі Мотря. — Хто зна ще, як він буде...

— Потім рішуче кинула:

— Ні, ні... Що ти, Юхиме?!.. Та в мене ж дочка, дивись, уже дівка!..

В курені сонно забелькотав дитячий голос, а потім почувся виразно боязкий крик:

— Мамо, де ви? Я боюся-а!.. Мамо-о!..

— Я тут, сину!.. Зараз!.. зараз... — заспокійливо мовила Мотря й стишеним голосом до Юхима:

— Бога ради!.. не стій тут!.. Яюсь поговоримо!.. Йду, сину, йду!..

І, не глянувши на Юхима, швидко зникла в темній пащі куреня. Юхим окинув поглядом курінь, хвилину подумав, провів по спітнілому чолі шкарубкою долонею й пішов до себе. По дорозі кілька разів оглядався, чи не вигляне з куреня Мотря, але вона не показувалася.

V

Другого дня, як і завжди в неділю, табор прокидався пізно. Після шістьох день важкої роботи так хочеться відпочити, проспати зайву часинку. Лише малеча, вставши з першим променем сонця, вже борюкалася на вигоні та копалася в поросі збитого шляху. Та ще ставок гомонів плеском молодії птиці (вона зростає тут, на привіллі, швидко, — і днює й ночує на воді).

Вже сонце геть підбилося, а Юхимові ніяк не хотілося вставати. Соняшне проміння настирливо закрадалося в його курінь, ставало парко. А він повертався з боку на бік думав про вчорашню зустріч із Мотрею. Було так тепло й ясно на душі. Уява сплітала рожеві мережива мрій, привабливих, принадних, чарівних. Не хотілося вірити в те, що Мотря не буде його. Він уже не мислив життя без неї. Його не переставало вабити в Мотрі те, як суворість її обличчя переходила в теплу ласкавість і строгий зліт брів м'якшав над пестливим поглядом блакитних очей. Тоді так несподівано й солодко щось розливалось в грудях і недосяжне, далеке ставало таким близьким і рідним.

Юхим пригадував її слова й намагався розібратися в них. Ні, в них не було відмови. Вона хоче пережити своє почуття й примушує його до цього. Що ж, він почекає. Це так

надає сили, це так бунтує кров і робить життя урочистим, переможним походом, для якого не може бути незламних перешкод. Чому в неї сумніви? Чи, може, це лиш один вигаданий привід? Юхимові стає чудно згадувати своє вагання, як гуртувалися в артіль, бо тепер він бачить, що-дружним гуртом вони дійшли більшого, ніж те, на що він сподівався сам.

— Дядьку Юхиме, ви не спите? — раптом почув він голос. Над дверима куреня стояла Ксенька. Вона швидко присіла збоку куреня й тихим голосом заговорила.

— А ви знаєте, дядьку?..

По її голосу Юхим зрозумів, що вона хоче розповідати щось цікаве і насторожився слухати, підвівши голову. А самому стало якось досадно на дівчину, що та одірвала його від улюблених мрій.

— Що ти так говориш, наче банду якусь набачила? — (знав її вдачу, схильну до таємниць).

Ксенька натягнула спідницю на червоні литки, побиті стернею, й заговорила швидко-швидко, мов лускала насіння:

— Спала я вчора на возі... Ну, ще не спала, а тільки лягла... Коли це чую, неподалеку дядько Денис із Корнієм гомонять. Дядько Денис кажуть: «Об'язательно треба перехопить... Млин добрий, на ходу... Триста пудів на день можна перемолоть... Підприємство трактора, Панька на мірошника наставимо і пішло борошенце до сапета»⁹...

— Та про який це млин ти кажеш? — перепитав її Юхим.

Ксенька оглянулася й знову нахилилася до дверей куреня.

— Як вони гомоніли, то, виходить, наче комітетський, бо часто дядько Денис усе «ков» ізгадували. Тільки допаду не второпала, бо вони все пошепки, щоб я, видно, не чула...

Юхим добродушно розсміявся й зацікавлено вставився на дівчину.

— Чого ж ти так говориш, ніби вони змовлялися вб'ить кого?

— І, дядьку!.. — втерлася долонею Ксенька: — коли б вони спроста балакали, то так би не ховалися та не шепотіли.

— Ну, і що ж ти ще чула?

— Хто зна, багато вони турчали, та всього не розібрала.

Юхим розсміявся знову, що аж дівчина зніяковіла, — це її вразило. Вона схопилася на ноги й хотіла йти.

— Подожди! — зупинив її Юхим. — Що ж твої хазяї, ще сплять?

— Де там! — махнула та рукою. — Ще ні світ, ні зоря подалися в станицю. Дядько з тіткою і Корній, та й Панька взяли.

— Гм... — роблено задумався Юхим. — Так який же відціля хвакт? — І протер вуса, ховаючи посмішку.

— І, як ви смієтесь... — вже якось жартуючи мовила дівчина. Метильнула спідницею й побігла. — Піду обід варить, коли ви такі...

Юхим виліз із куреня, сів на пригорбку й закурив. Пахкаючи цигаркою, посміхався в вуса. Чудна ця Ксенька. Вона думає, що довідалася про великий секрет. Велике діло, що Троян думає заорендувати в кова млина, адже він один не візьме, це ж для, колектива, бо

⁹ Сапет— кошіль, обмазаний глиною, на борошно.

трактор спільний. «Хай договорюється, може що й вийде» — думав. Тільки чому ж не порадитися з усіма? Потім пригадував: Троян любить підносити приємні несподіванки, так було з трактором, так може бути й з млином. «Нехай — діло покаже, що до чого».

Довше йому на цьому зупинятися не хотілося. Він все перебував під впливом вчорашнього вечора, і йому конче хотілося побачити Мотрю. Повільною ходою він побрів до її куреня, що був поруч із Трояновим балганом. Але там Мотрі не було. Тоді він повернувся до ставка, щоб скупатися. Наближаючись до берега, Юхим помітив у вершині Мотрю, що, виправши білизну, скидала її собі на плече, й пішов назустріч. Та раптом зупинився: Мотря, забравши білизну, швидко пішла в другий бік. «Не хоче зустрічатися» — подумав, і йому стало досадно і якось ніяково. Сонце палюче припікало. Тиха вода виблискувала проти сонця й манила до свого прохолодного лона. Юхим роздягся і з розгону кинувся в воду. Широко змахнувши руками, він поплів на глибину.

4. НА БАРИКАДАХ

У понеділок, здається, сонце сходило раніше, ніж йому належало. Неохоче прокидався табір. Задиміли кабиці, заворушилися люди. Білогрудий ставок соромливо запинався сизим туманом і дихав вогкістю. На зорівському току лагодилися пускати машину. Лишилося добити кілька кіп Бабієвої пашні, а потім Юхимову пшеницю й десятину ячменю. Троянам та Панькові вже помолотили, а в Мотрі не було з зернового нічого, бо хоч вона дістала до переділу дві десятини на фонді, але нічого не спромоглася посіяти, тільки що посадила картоплю та соняхи. За сьогорішню роботу на полі Трояни їй обіщали дати по два мішки пшениці з кожного, а дядько Бабій – один. Думала так, що з ними вона дотягне до весни, а в осені вже засіють якимось гуртом.

Андрій щось вицокував біля фордзону, а Денис давно вже вештався, розпоряджаючися, на току.

— Ну, ставайте, ставайте, а гей, дівчата! — підгейкував він.

Зіоравшись купою, гомоніли мужики — Корней, Терешко та Юхим.

— Що це не видко Панька? — якимось підморгуючи, кинув Корній крізь навислі вуса. — Запанів, що обмолотився?

— Ага, нащо циганові шатро, як на піч заліз, — пожартував Юхим і захитався на міцних ногах. — Мабуть сердега учора сьорбонув?

— Та вже куди там!.. — погодився Корній.

— Ти б його розбудив, Юхиме, — це Бабій.

— Розбудить? Це факт — можна.

Юхим подався до Денисової гарби, на якій, скрючившись довгим сухорнявим тілом, вилежувався Панько.

— Ей, винтрест, уставай, до монопольки прихали, — струсонув він за клуба Панька. — Машину зараз пускаємо.

Панько спроквола розтулив заспані очі й нерішуча підвів голову. Впізнавши Юхима, він мотнувся як коняка, що потрапила в борозну і не може сама встати, й плюхнувся знову в солому. Кинув сердито:

— Тобі яке діло? Прийде пора — без вас, гавкунів, устану.

— Та ти не гавкай!.. — підвищив голос Юхим. — Я тобі діло кажу, робота жде.

— Гляди, щоб не перестарався, мабуть, своє пускатимеш? Я як молотив, то не підхльоскував нікого.

— Не підхльоскував, бо не треба було.

— Ну, то й чвалай, ізвідкіль прийшов.

— Ех ти, рептух п'яний, а не колективщик! — не здержався Юхим.

Панька мов хтось струсонув і витряс із нього всю непротверезену важкість. Він зайорзав довгими ногами і, схопившись рукою за полудрабок, знову підвівся. Очі йому гнівно блукали, а товсті губи задрижали сизими шнурами й оголили щербатий рот.

— Пшов к такій матері! — крикнув.

— Та ти не пішовкай! — посміхнувся Юхим, — бо лежні нам не дуже то потрібні. — І все його-тіло гнівно напружилось, викликаючи на сутичку.

— Руша-а-а-ю!.. — пролунав над током Андріїв голос.

На току заметушилися люди, поспішаючи до своїх місць.

— Та годі бо вже вам!.. — наблизився до них, Бабій. — Диви, найшли годину... Ай, Панько, як тобі не сором! Хіба ж це діло?

Юхим із пересердя плюнув і подався до барабана, на столі коло якого була вже звалена купою пашня.

Зачахкав трактор, заджеркотіла молотарка, вали й триби заджохкотіли в розміреному русі. Панько хвилину подлубався в соломі, і в його руці блиснула пляшка з казенною етикеткою. Шльопнувши вправним рухом долоні по дну пляшки, Сиволоб кинув здалека до Юхима:

— Жаль, що тепер ваше право, а то я тобі показав би, де раки зимують, гамсельня голопуза...

Денис, що вештався біля молотарки, почувши Панькову погрозу, сварливо звів угору руку й голосно застеріг:

— Панько, осядься, ай-я-яй!.. — і зневажливо покрутив головою. Потім підійшов, до Юхима, вибачливим тоном заговорив:

— Тверезий — людина, як людина, а вип'є, без натації не обійдеться.

— Та він же ще не пив, — сердито струсонув у барабан пашню Юхим.

— Ну, з перепою.

— Ох, мабуть, злодієві одна ціна, що на весіллі, що на похороні.

Троян ніяково замовк.

Тимчасом Панько заставався на гарбі. Розкоркувавши пляшку, перехилив до рота й ковтав отруйну рідину з тою жадобливою покvapливiстю, що властива тільки тяжким, непросипущим п'яницям. За свій сороколітний вік Панько Сиволоб перепив стільки горілки, що нею вистачило б напоїти доп'яна добру станицю. Це була дійсно пропаша людина. Ставши самотнім спадкоємцем чималого господарства свого батька, дбайливого козака, який помер ще змолоду, Панько швидко перепустив усе батькове добро. Не допомгла й твереза старанна жінка, що шістнадцять років поруч, терпляче несла важкий тягар безправної «господині». Безупинна важка робота в господарстві, п'яні чоловікові лайки й бійки та нестерпучі знущання призвели її врешті до домовини. Давно б козак Сиволоб пішов старцювати, коли б можна було продати свій земельний пай. Та цього козакові зробити було не вільно і це врятовувало його, та й не одного його, від повного розору. По смерті жінки жив один-однісінький, як домовий — його відцуралися далекі й близькі родичі. Тільки й роботи було, ідо тинявся по трактирях. Жадне весілля, чи христини, або й похорон у станиці не відбувалися без його участі. Хоч жив Панько не краще від найбіднішого городовика, проте свою марку видержував, не думай хто зрівняти! Не раз траплялося, що заходив до трактирю, де випивали городовики, наливав собі їхньої горілки й пив. Нехай тільки озветься хто, запротестує, так і стьобне нагаєм. А підуть до отамана, то суд відомо який був: козацьке право скрізь.

Панько не скривився, а скоріше облизнувся, вихиливши півпляшки одним духом, крякнув. Замерехтіло в очах, засвербіли до бійки руки.

— Я йому покажу, хто я... Забув? — Гепнувся з гарби й побрів хисткою ходою до Юхима. По дорозі наступив на граблі, вайлувате згріб у руки.

— Ррразтуди!.. Ти наді мною коверзувати?..

— Юхиме!.. Юхиме!.. — боязко гукнув Андрій, — дядьку Панько, що з вами?!.

А Постолака не звертав уваги, аж поки не побачив занесені над ним граблі.

— Розчавлю, бісову душу!... — розлючено заревів Панько.

— Ай!.. — скрикнула Мотря, заверещали дівчата. Юхим рвучко сіпонував за граблі, так що Панько скрючився довгим сухорлявим тілом і шелеснувся біля гарби з пашнею, глухо застогнав. Юхим із силою пожбуривав граблі осторонь і кинувся до барабана. Але Андрій спинив фордзона. Прибіг Денис, Бабій, Мотря, дівчата. Отетерілий стояв на гарбі Терешко. Лише один Корній байдуже споглядав із скирти сутичку, й не рухався з місця.

— Та що це ви? Господь з вами! — заклопотано й лякано забігав Бабій. Метушився Денис, не знаючи на яку ступити. Зніяковілий стояв Андрій.

Панько спробував був підвестися й кинутися до Юхима, але його чоловіки схопили й силоміць потягнули під солому. Юхимові дрижали кулаки.

Не весело йшла молоча. Не чулося ні пісень, ні жартів. Бабій, заступивши Панька, крутив віялку і все розмахував довгими руками та бубонів до Мотрі:

— І не прийнять його було жаль, пропаде ж людина, коли ж і капосний до безчисла. Ох, поганий із його супрягач!..

Мотря покvapливо нагортала зерно, а як підтрушувала мішки, то почувала, що слабнуть руки й дрижать у колінях ноги. Так чомусь неприємно зворушила пригода з Паньком. Відтягнула мішок на сторону й почала досипати відром.

— Та держи ж як слід, — штовхнула хлопця, що держав мішка, й висипала пшеницю мимо: — тьху на тебе!..

До Бабія мовила:

— Хіба не могли найти кращого супрягача? Хіба Денис Васильович не знають?

— Ех, Мотре, жаль же людину!

На обід Панько не прийшов. Після обіду Денис і Корній щось довгенько гомоніли з ним — чи то сперечилися, чи то прохали. Робота йшла жвавіше, Здається, своєю старанністю кожен намагався надолужити неприємну незгоду, що виникла так безглуздо між двома членами їхнього гурту, незгоду, що багатьом зіпсувала настрої. Але, як зупинилися полуднувати, знову трапилася пригода. Батька, як то кажуть, важко бити лише першого разу, а на другий рука сама зніметься. Так і незгода: заманута раз у двір, вона вдруге сама його не мине: протоптана стежка не колеться.

Кинувши барабана, Юхим узяв довгі граблі й почав огрібати в невеличкому своєму ожереді задню кульшу, що дуже випнулася;

— Дуже випнув кульшу, — гукнув він до Корнія, що стояв на соломі, — гляди, ще осунеться.

Корній підійшов на самий край скирти, погикав, погикав, пробуючи, як держиться солома, шморгнув гострим носом, і голосом, що в ньому чулося неприховане кепкування, кинув:

— Не твого поля я переклав ожередів, а, слава богу, ще не валилися. Упрочім, діло хазяйське. Якщо невгодно, я можу й злізти. Клади сам, як тобі наравиться.

Юхима це роздратувало. Він опустив граблі й не знав, що робити далі.. Сьогодні всі ніби змовилися проти нього. Стало прикро й болісно. Невже не можна сказати слова по-товариському? Невже треба тут, у гурті, підлабузнюватися, підсміхуватися дурником і

вибачливо запобігати? Хіба для цього гуртувалися в артіль? Йому щось смикнуло всередині. На обличчі засоталися дразливі павутинки.

— Та чого ж «не наравиться». Нащо такий, ні з того ні з сього, гнів? Ти міг не бачить тай годі, а знизу видніше.

— Мені не повилазило.

— Корнію, — промовив твердо Юхим, — не комизися, не викаблучуй коників. Уклонятися не буду...

— Де там уклонятися... Хе-хе-хе! — уїдливо зареготав Корній. — Всі бачать, що ти за командира тут лагодишся стать.

— Хто? Я?

— Нуда.

Юхимові очі забігали гнівно і на вилицях здулися жилаві пруги.

— Та в тебе всі клепки на місці?

— Ах, клепки! Так я дурень?! Дурень?!

Корній завзято замахав руками, вигукуючи нестриманим потоком лайку й плигнув, із скирти. Перебігаючи через тік, він зупинився перед здивованим народом і посварився на Юхима:

— Підчиненія требуєш?! Брешеш, парінь; ще не доріс!..

— Що? що таке? — загомоніли голоси.

І знову стривожився артільний вулик. Погано ото не по характеру люди. Юхим, охолонувши трохи, спокійно розповів нову сутичку — з Корнієм. Не бажаючи стати за причину незгоди, він після полудня сам пішов до Корнія, що сидів коло свого куреня, й сказав:

— Не карьожся, Корнік» Ображать тебе я не думав. Ходімо дороблять: не будь проханий, — мало що в запалі не наговориш.

Але Корній не повернувся. Домолочували без його. Час тягнувся нудно. Робота йшла, як мокре горить. Закінчили пізно ввечері. Це був кінець молотьби.

— От і обмолотилися, — якось важко видавив Денис, коли чоловіки зібралися в гурт, закінчивши прибирати тік.

— Обмолотилися... — зідхнув дядько Бабій.

Стояли понурі, скупі на слова. Юхим ніби почував за собою якусь провину. Спробував розвіяти загальну мовчазність.

— Ну що ж, молочу закінчили, тепер треба порадитися, що робити далі.

— Да, треба б, — хтось озвався з гурту, але далі ніхто більше не підтримав.

Сонце спускалося над обрієм. Над ставком залягали довгі тіні. У затуманілому сизому надвечір'ї курявилися шляхи. На токах зрідка гупали котки. Десь за горою залунала пісня, обірвалася. Як лагодилися вечеряти, Панько відкликав на сторону Дениса й щось довгенько з ним говорив, дивлячись кудись на бік, а той стояв такий понурий, що всі мимохіть звертали на його увагу.

— Уп'ять якась неприємність, — почухав лисину Бабій, сідаючи до вечері.

По розмові Панько попростував ген до вершини ставка, мимо сусідніх балганів і куренів. А Денис якусь хвилину дивився йому вслід і стояв на тому самому місці. Потім підійшов до гурту, що розташувався коло мисок із горячою затіркою, зупинився осторонь.

— Панько виступає з нашої артілі, — тихо проговорив він.

— Як?

— Що?

— Чи він з ума не зійшов? — зірвалися здивовані голоси.

Троян немічно розвів руками, а губи йому випнулися вперед, ніби він хотів, щось сказати, й не міг.

— Туди к сучій матерії. От так ваканція! — оглядуючи всіх, кинув Бабій і поклав на ряднину ложку.

— Та може ви шуткуєте, Васильовичу?

— Е, які там шутки, — прикро махнув рукою Денис.

Юхим сидів мовчки, мов прибитий. «Починається» — креснуло в голові. Про дальші пляни роботи ніхто вже не заікнувся. Лиш один Андрій, дивлячись услід Панькові, що широко крокував і розмахував руками, мовив:

— Біжи, біжи, ніхто доганять не буде.

Корнія за вечерею не було.

II

Другого дня Юхима розбудив тривожний Баб'їв голос:

— Юхиме, гей, Юхиме, вставай!..

Постолака після вчорашнього нещасливого, багатого на події, дня довго вночі не міг заснути. Майже цілу ніч виходив за конем, намагаючись здрімнути, та так і не міг.

Учорашня сутичка з Паньком і Корнієм осіла надовго запліснявілою горкістю: неспроста так ізбіглося. Перед світом, пригнавши коняку до табору, Юхим улігся на возі і в досвітній прохолоді йому голова проважніла втомою. Міцно заснув. Як розбудив його Бабій, вже сонце било блискучим, хоч і не гарячим промінням. Обважнілі повіки з трудом розтулилися. Скинув, шинелю, поправив сіру шапчину, що здавила міцно скроні.

— Погана наша ваканція, — проговорив Бабій. Кудись в одну точку дивилися йому очі й губи криво посміхалися.

— Як? Що? Погана, кажете? — закидав питаннями Юхим — передчував щось лихе.

— Розлазиться наша артіль, розлазиться...

Юхимові розпружинювалися зморшки навколо очей, й зіниці стали нерухомі.

— Що ви, дядьку? Як розлазиться?..

— Та Панько ж вийшов.

Юхим здорово зареготав. Чудний дядько Бабій! Яка небезпека, що непотрібний нікому п'яниця виходить із колективу. Баба з возу, коню легше.

— Та ні, ти далі слухай...

— Ну?

— І Корній, і Терешко виходять. Вже заявили...

— А?.. Та що ви? Відкіля?

Юхим, як ужалений, схопився з воза й тупо вставився на дядька Бабія, в очах якого прочитав неприхований докір, тривогу й настороженість.

— Як же це сталося?

Бабій зрушив плечима, широко розвівши довгі жилаві руки. Потім розповідав.

Ще тільки схід зажеврив блідорожевою фарбою, як Бабій, повернувся з кіньми до куреня. Трояни щось метушилися, поспішали. Корній і Терешко, зібравшись похапцем, поїхали за ставок, мабуть на баштани, а Денис похмурий і ніби розгублений прийшов до Бабія. «Не хочуть хлопці» — сказав він: — «виходять із колектива»... Бабій зразу отетерів. Тупцявся на місці клишоногий, згорблений, прибитий несподіваною неприємною новиною й незграбно розмахував довгими корчуватими, як необтесані гілляки, руками. В обуренні він не міг кричати, лаятись; він тільки застогнав як віл, що на його наклали неймовірну вагу й тяжко вдарили по ребрах. Губи йому сховалися, зморщилися в бороді й до горла підкочувалося щось важке та холодне, — давило тупо, сильно, до болю. «Та що ж це робиться? Денисе Васильовичу!.. Та господь з ними... з хлопцями... Скажіть їм, може схаменуться... І ти, боже мій»!.. Але Денис стояв байдужий, тільки заскалене око мружилось йому роблено-ніяковою посмішкою. Що ж він тут може зробити: вони не діти. В артілі, де один; хоче коверзувати над усіма, вони бути не хотять. Це категорично.

Бабій довго умовляв, що Юхим не такий, щоб коверзувати, а лише все якось збіглося. Постолака не зник до командування, і якщо винен він, то проситиме прощення, тільки не в Панька. За Паньком ніхто не жалкуватиме. Денис не згодився з Бабієм.

Навпаки, він висловив тверду думку, що з їхнього колективу тепер, як вийшли Корній і Терешко, нічого не вийде. Зостається лише й іншим зробити те саме. Звичайно, це прикро, але що ж робити? Троян повернувся, якось круто, неждано обірвавши розмову на півслові, й покинув Бабія розгубленого, зніченого. За кілька хвилин дві Денисові гарби, навантажені зерном, подалися через гору до станції. На одному з них сиділа й Мотря з дітьми, забравши кілька мішків заробленого нею хліба.

— А трактор же як? — сіпнув за полу Юхим Бабія. — Нащот трактора ви говорили?

Аж тепер схопився старий Іван, він зовсім забув за долю фордзона.

— Ви ж тямите, дядьку, чим це пахне? Завдаток за нас він же давав, Денис, та й за вас частку. Виходить, ми до трактора ніякого діла не маємо! Розписки ж він одібрав і в мене, і в Мотрі...

— О-ох!.. ой, господи!.. — застогнав Бабій, ударивши руками об поли.

— От який факт!...

— Він так і присвоїть може, Юхиме! Ну да... Ой. Що ж ми наробили, Юхиме? Та це ж грабіж!

Дядько Бабій затупцявся, замахав руками, а губи йому беззвучно ловили повітря, як людині, що випірнула з глибокої води.

Юхим погордо рішуче струсонув руками, на яких напнулися пружними смугами жили, стиснув кулаки. Він сильно ляпнув Бабія по плечі, що аж самому ніяково стало.

— Руки їм короткі, дядьку, нащот фордзона!.. — І вилаявся неподобним словом. — Не їхнє тепер право!.. Чуєте?.. — По тому майже бігом кинувся за конякою. За кілька хвилин він уже сидів на возі, і, стьобнувши рижого батогом, подався слідом за Трояновими хурами.

Бабій ще довго тупцявся на місці, не знаючи, в який бік йому йти, і тільки шепотів: «Господи, боже мій. Ох-хо-хо»!..

III

Виїхавши на бугор, Юхим погнав що сили свого коня і вдивлявся вперед. Далеко-далеко улоговиною, серед широкого степу, тягнулися до станиці вози, з обмолоченим збіжжям. Серед темних плям возів він нагледів два, що йшли близько один за одним. «Мабуть, Денисові» — подумав і погнав коняку ще дужче. Дорогою міркував: «що ж його робити? З чого починати»? Зайнявшись своїми думками, Юхим не помітив, як із-за високої стіни сояшників виринула невеличка гарба, запряжена однією конякою. На гарбі сидів ще не старий веснянкуватий чоловік, напнувшись рядном. Не доїжджаючи кілька сажнів до Юхима, він якось чудернацько зареготав, вишкіривши нерівні, почорнілі від тютюну зуби.

— Жени, браток, ато спізнився! — крикнув він до Юхима, і аж потім привітився: — Здоров! — і зупинив коняку. Юхим став і собі.

— А чого б то я поспішав? — удаючи розважного, запитав Постолака: — день великий.

— Як! Ти нічого не знаєш?

— А що ж мені знать?

— Та не тю на тебе! Як так?

— Як бачиш..

— Та ти при розумі?

Іван Гливтяк — так звали веснянкуватого чоловіка — нахилився через полудрабок і вставився на Юхима:

— Як? Ти не знаєш, що твій славнозвісний Денис Троян вашу артіль похерив.

— Звідки ти знаєш?

— Уже могорича с Паньком випили... Та тю на тебе, чого ти баньки вирячив? Не знаєш!..

Гливтяк підібрав на руку мотузяні віжки й жваво заговорив:

— Проти понеділка, вночі, з нардому я йшов. Коли це в бур'яні, коло ковівського млина, чую, щось п'яним голосом бурмотить, аж стогне. Я туди. Коли дивлюся, то Панько Сиволоб.. Ах ти ж, бенеря на твою голову! — ввесь у блювотині. «Намогоричився? — кажу. — Які такі в тебе торжества»? — питаю. А він: — «Комуна свою пропивали з Троянами. Ех, мать, та й випив же»... «Куди ж ти подінешся, пропащий?» — кажу. «Куди подінуся?» — белькоче Панько. — «Мені Троян (це Денис) дає лошака і за мірошника в млині наставляє». Цебто ковівський ув оренду бере. «А артіль же як?» — не відступаю таки я. — «Може не захочуть розбігтися ваші супрягачі?» — «Не безпокойся, каже, — Денис — уже підвів машину... Я завтра на неї п'ятами наживаю... А Корній і Терешко теж заявлять, щоб зразу налякати нашу пролетарію, — самі розбіжаться... боргів злякаються за трак-тора»...

Юхим слухав, затаївши дихання, а Гливтяк усе розповідав і наостанці залився глузливим гоготом.

— Ах, нечиста його сила!.. Гадина!.. — зірвалося з розгарячених Юхимових уст. — Так я ж йому покажу глитаєві!..

Постолака сильно сіпонував за віжки й стьобнував риного. Віз рвучко зірвався з місця. Гливяк ще хвилину затримався, дивлячися вслід Юхимові, і його товсті порепані губи перекривилися в злорадну посмішку. «Так йому й треба, кулацькому підлабузникові. До нашої артілі не захотів, — забагатіти при Троянові думав».

Гливяк був одині з тих «кругом шістнадцять», що з переділом землі склали колектив, до якого не рішився вступати Юхим, — його привабили Троянові обіцянки.

«Так ось воно що? Ось чого Трояни шепотілися кожного вечора.. Тепер усе ясно» — думав Юхим, трясучись у таратайці, що сильно гицала на вибоїнах заїждженого шляху. — «Ні, ми ще поборемось... Ще побачимо, хто кому в'язи зверне!»

Юхим вирішив найперше побачити Мотрю. Заїхавши в станицю, він повернув із великої вулиці в глухий провулок, щоб не натрапити на Трояна. На одному з перехресть Юхим побачив, як одна з Троянових підвід, що нею правив сам Денис, повагом їхала в напрямку до його садиби великою вулицею. «Це, значить, уже від Мотрі» — подумав. Підїхавши до Мотриного подвір'я, Юхим накинув віжки на стовп сусіднього тину й подався просто в удовину хату.

— Здрастуй! — голосно сказав він, переступаючи порога. Хотів був зараз же заговорити, розпитати Мотрю, може докорити в тому, чого вже не виправиш. Але відповіді не було. В хаті вдовині дітлахи щось копалися в кучі старого лахміття, привезеного із степу й мовчки поглядали на матір. Мотря напів-зігнувшись, на невисоку стару скриню, стояла спиною до дверей, підперши голову руками, а плечі її тряслися, як підбиті в птаха крила. З грудей виривався глухий стогін.

— Мотре... — м'яко промовив Юхим. — Мотре!..

— Мама плачу-уть, — скривився найменший хлопчина в довгій забрудненій сорочці.

Юхим зайшов із боку, обережно торкнувся рукою Мотриного плеча:

— Та годі тобі, Мотре... Годі...

Вона випросталася змахнула рукавом сльози і, Овіявши Юхима сумним поглядом, уривчатим голосом заговорила:

— Ну, що я... тепер робитиму?... Діждалася землі... Думала... Ну, що я робитиму?..

— В Юхима самого в горлі щось давило, а розважливі слова ніяк не йшли на думку. З великим зусиллям він посміхнувся:

— Не плач... не плач... Ну, що ти! Ех, ти!.. Не падай духом... От факт...

— Та як же, Юхиме?..

— Не падай!.. Заяви не подавала? Не потребував він?

— Требував... — твердішим голосом; проговорила Мотря, — та я не подала, сказала, — не знаю... потім... Натякав, що нічого мені бояться... з'оре й засіє... Та знаю, що то на те, аби ми розбіглися тільки...

— Ах, он що?! Тепер ясно!.. Хай він виоре на свою погибель! Ну, розважся, — нічого! Це ти добре зробила. Заяви не подавай нізачо, чуєш? Ми його прижмем. Він знатиме. Я зараз до Скорика, той йому скрутить роги.

Мотрі в очах спалахнув вогник надії, і зігнута її постать випрямилася.

— В понеділок увечері хотіла тобі сказати, та ніяково було... Трояни тоді шепотілися... Це нарочито все, я так думаю...

Юхим розповів Мотрі про свою зустріч із Гливтяком і, підбадьорюючи її, подався до Скорика за порадою.

Скорик саме лагодився чаювати, як заявився до нього Постолака.

— Сідай, — присогласив він, — чайком побалуємось.

— Куди там!.. — одмахнувся заклопотано Юхим. — Тут такі діла, що не до чаю.

— Як?

— Розсипається наша комуна...

— Це хороше діло, — серйозно, без тіні посміху промовив Скорик. — Давно пора, а що скоріше, тим краще.

Юхим ховав зніяковілий погляд, не знаючи, куди' себе подіти. Тепер візьме його в роботу Скорик. Тепер розпаплюжить він його за легковажну спілку з Трояном. Остерігав, тай не вірилося. Юхим розповів події останніх днів і годин у їхньому колективі й підготувався слухати довгу уїдливу Скорикову нотацію. Але, диво, той — нічого.

Не те що не гримає, навіть не згадує про їхню попередню розмову. Немає ні докору, ні кепкування в його словах. Обміркував справу з усіх боків. Що виступають Корній і Терешко — це брехня. Вийдуть вони, як дітися їм уже буде нікуди. А поки що ясно. Вони на терпуг беруть неспроможних Юхима, Мотрю, дядька Бабія. Закидають вудку, витягнути їх із колектива першими, а самим прибрати трактора, взяти ковівський млин в оренду (довідався Скорик про це раніш од Юхима) і заробляти грошки. Вирішили так: з колективу не виступати ні за яку ціну. Нехай усі Трояни вийдуть, і тоді держатися купи.

— А чим же ми трактора виплатимо, та борги Троянові? — тривожно запитав Юхим.

— Я вам замість Троянів найду таких хлопців, що викопують гроші з-під землі, і ви вдержитесь, — не вагаючися запевнив Юхима Скорик. — Тільки не поступайся ні за що! Чуєш?

Юхим ішов від Скорика й дивувався. І звідки і в його така впевненість: скаже, як рубоне, і так тобі смирно, не кваплячись, без галасу, без крику. «З його був би добрий командир на фронті» — зробив висновок Юхим. І соромно було за власну гарячковість і хвилювання.

А Скорик zostавшись один, міркував: «Шутка сказати — найду... Який же дідько полізе тягатися з Трояном, що в кожен закапелок може пролізти? Хто стане ризикувати своїм добром?»

Він довго ходив із кутка в куток і не міг придумати, на кому можна зупинитися. Проте вирішення його було тверде — колектив треба'врятувати, бо Троянова перемога була б його, Скориковою, поразкою, і поразкою тої справи, якій він служить.

IV

Біля Сухого ставка токи обгорнулися високими ожередами соломки й довгастими присадкуватими загатами половини. Зрідка гупали котки на гарманах. На полі копиць порідшало, а ті, що заставалися, самотньо поприсідали до землі й чекали на своїх хазяїв. Збита стерня почала ховатися в заруненій отаві мишію. Запорохнявіли шляхами котилися до станиці вози, навантажені зерном, половиною, усяким збіжжям. Хлібороб поспішав зібрати додому дари родючої землі — нагороду за важку працю.

Вже обидва Троянові половники були насипані горою. Андрій підгорнув кучу збоїн і викинув п'ятирики на гарбу. Нерішуче підійшов до Трояна, що на розстеленій ряднині різав жовту пахучу диню.

— Що ви собі думаєте, тату? Скинувши з руки покраяну диню, Троян підвів голову.
— Що? — «Знову допитуватиме» — подумав, а сам прикинувся незнайком. Дістав із мішка білу пухку паляницю, одрізав окрасць потягнувся за скибкою дині.

Андрій присів на землю.

— Та про оцю катавасію, що в нас почалася. — Карі парубкові очі блиснули сторожким роздратованим огнем, вилиці нервово засмикалися.

— Ми не повинні вийти з колективу... На рідких Денисових вусах звисли цукруваті крупинки м'якишу дині, ліве око вичікаюче примру жилося.

— А тобі що, печінка болить?

— Понятно, болить, бо люди ж вам нічого не винні.

— Хе-хе-хе... «Не винні»... А хто ж винен, що Троянові дихать не дають?

— Хто ж не дає?

— Ге... Ти ще питаєш? Хіба це життя на їхніх нормах? Нам треба волі, слободи, горілки за двадцять копійок півпляшки, і щоб моя рука була владика — ось чого нам треба!.. Я не хочу, щоб мої здібності вихалащували, як паскудного, нікуди не здатного, жеребця; я повинен мати право прикласти на свою користь свій розум.

— Чудні ж ви, тату. Воля... слобода... Вони не на те, щоб верхи на комусь їздити... для того й норми, понятно... Проте вам ніхто не забороняє направити свій розум на власну користь, аби тільки іншим від цього не було шкоди.

— Я не хочу, — жбурнув обгризену скибку дині Троян, — думати про інших. Я — сам для себе. Всяка голова повинна служити тільки тим ногам, що її носять, і наплювати мені на когось!..

— Ну, це дарма! — рішуче глянув на вітчима Андрій, — вашої задиркуватости нічого не вийде.

— Як то? — не зрозумів Троян.

— Трактора ви однак не дістанете.

— Хто ж то не дасть?

— Люди не дадуть...

— Які люди?

— Юхим... Бабій...

— Ну, ну, кажи: Юхим, Бабій... Андрій, еге ж? Чи не думаєш, буває, ти в кумпанію до них?

— Може й думаю...

— Як??!..

— Може й думаю...

— Ах!..

Жилавий Денисів кулак зафурчав у повітрі, й Андрій упав горілиць, випроставши ноги. Троян ухопив ножа, люто застукотів колодочкою об коліно:

— Шкуру здеру!.. Розчавлю, як голоцуцвенка!..

В Андрія хлинула з носа кров і полилася буряковою цівкою через губи. Очутившись від удару, він схопився, застуляючи носа рукою, й одбіг осторонь.

— Не дуже, батьку!.. Чуєте, не дуже!..

— Ти страхать?!

Троян схопився з місця й погнався за пасинком, але тут же побачив, що йому не догнати Андрія, — зупинився. Здала сваривсь:

— Так ти он що викаблучуєш?! Підожди, я тебе ще провчу! Я тобі, латрижнику, нагадаю, що батьком верховодити ще рано. Йому добра хочеш. Для його дбаєш, а він... мерзотник поганий!.. — прохрипів Денис і повернувся назад.

Денис довго не міг заспокоїтись «Яка чорна невдячність» — думав. — «Я його за рідного сина мав... із чорного тіла витягнув, а він»...

Троян почував, як йому голова запомарочується й наливається важкою, гарячою втомою. Він передчуває, що зроблений крок призведе до чогось страшного, і до чорної глибокої прірви, переплигнути яку в його не вистачить сили. Може зупинитись, не йти? Ні, він не з таких! Невже в його не лишилося більше сили? Брехня! Троян знає, як треба жити. І коли на свіжій поросі нового життя видно його злодійські кроки, то він знає, як ходити, щоб заплутати сліди.

Андрій більше не вернувся до батька. Обійшовши тік, він запряг коні в гарбу й повіз половину в станицю, знічений і розбитий.

Шумливо торохкотіли вози, наздоганяли й зустріч чалися з Андрієм, а він нікого не помічав. На околиці станиці йому трапився Юхим, що вимушений був zostатися тут від учорашнього дня. Не довго думаючи, він накрив парубка мокрим рядном.

— Ех, сволоч ти, сволоч, та й більше нічого!.. А я тебе за путню людину вважав, — суворо процідив він, — а ти...

Андрійові від образи залоскотало в очах гарячою росою. Він заворушився на полові, зажестикулював руками, знесилено, втомлено. Уривчастим голосом просив:

— Що ти, Юхиме... Як тобі... не совісно... Я ж... я...

— Не як! Бачу вас, супчиків, наскрізь! Що твій батько викомарює, ти не знаєш? Такий ти комсомол?!.

Андрійові важким клубком підперло під груди й залоскотало в горлі. Він хотів зараз же розповісти про сутичку з вітчимою, але, відчуваючи безсилля, з яким він спасував перед погрозами, йому стало соромно. Соромно за свою хлопчачу, майже дитячу податливість, знічення. Хіба він повинен бути таким? Хіба такі перемагають?

— Юхиме, не лай мене!.. Ти визнаєш, що я....

— Що ти? — обірвав той.

— Що я не йду за ним... Я з вами.... з тобою, Юхиме... їй-бо!.. Правду кажу!..

Юхимові трохи одлягло од серця, й ніяково стало за свій наглий напад.

— Ну, ждять не довго zostалося... побачимо!.. — промовив він спокійніше, і рушив далі.

«Що ж далі»? — думав собі Андрій. Коротка, трохи загрозлива, явно призирилива, Юхимова розмова лишилася на серці важким грузом, що муляє й давить вагою, якої немає сили скинути. Бо й справді. Що тепер він зробить? Добре мріяти про щасливі береги за бистрими ріками, звідки відкриваються далекі, обарвлені вранішнім сонцем, рожеві

надобрії в прозорих переливах фарб, що своєю мливістю манять, і чарують, кличуть і говорять про вічну радість оновленої землі. Це з того високого берега. Але як його дістатися?.. Шлях туди лише один — через бурхливу каламутну бистрини життя, що чорторіями вирує в глибокому мінливому річищі. Чи кинутись? чи плисти? Що подужчає: молода сила, чи темна бурхлива стихія? І думка Андрійові працює швидко й стукотливо, як колеса запізненого поїзду, що йому конче треба дістатися на місце призначення в точно визначений час.

Приїхавши додому, Андрій довго сидів на полові, не рухаючися. Нарешті він ізліз і сів на призьбі під хатою, здавивши скроні руками. Голова йому важкіла й тяжка образа, кинута Юхимом, давила серце. Вчувалося: «Ну, ждати не довго зосталося... побачимо!..» Що він мусить зробити, щоб виправдатися перед Юхимом, перед тими, хто так довірився його вітчимові, та й йому самому. «Йти на нову сутичку з батьком? Ні, це тільки старого роздратує. Що ж тоді? Тікати... тікати» — душить його думка.

Андрій випріг коні, поставив до ясел і вийшов на вулицю. Старі акації стиха шелестіли сірим від пилу листям. Зрідка воно зривалося жовте, тоненьке і, п'яно кружляючися в повітрі, безсило спускалося на землю. Трояненко пішов уздовж вулиці понурий, не помічаючи навколишнього життя, ніби очі й уші йому запнуло товстою, важкою, оболонкою. Довго він блукав станицею, переходячи з вулиці в провулки, аж поки не добрів до хати-читальні. На дверях читальні висів замок, а по дворі блукали чийсь свині. Навколо не було ні душі. Трояненко заглянув у вікно комсомольської кімнати, де він узимку вчив комсомольців політграмоти. «Вчив... Хіба я можу вчити?» — думав Андрій, притулившись до віконної шибки. — «Хіба може чому навчити той, хто сам собі ради не дасть?»... Як усе тоді здавалося легке і яке воно стало тепер важке. Кривою порохнявою вулицею він спустився до річки, що тихо котилася через брід, під похилі верби. Обійшов городи понад берегом — розгубленою ходою подався вподовж течії. Куди йти? Хто його прийме? Там, де річка ширилася й робила заворот, ховаючись в очереті, Андрій сів під кущем бузини, що покірливо нахилила хрупкі віти з буяково-стиглими гронами. Сонну водь очеретища збуджувало меланхолійне крякання і тихий плеск жаб. Андрія опанувало якесь сонне напівзабуття. Так пройшло чимало часу. Потім він устав і рішучим кроком попростував попід породами. На самім краю станиці жила його тітка, рідна сестра покійниці-матері, — їй він вирішив повідати своє горе і шукати в неї втіхи.

Слідом за Андрієм у станицю приїхав і Троян. Побачивши випряжені коні, Денис дуже здивувався. «Це щось не сплота... на обід же випрягати ще рано» — з'явилася думка. Він голосно почав гукати на все подвір'я, але Андрія не було. Щоб попередити Троянів гнів, Андрійова тітка прийшла ввечері сама й розповідала Троянові про небожеву втечу. Вона довго докопувалася причини незлагоди вітчима з пасинком, але так і не могла дізнатися правди. Бо Денис говорив про Андрійову грубість, розповідав усякі вигадки, приховуючи справжню суть діла. Проте Андрійова втеча не дуже стурбувала Дениса. Боявся він, що як не лишити на деякий час у покої Андрія, то він, чого доброго, може ще й до Юхима перейти. А це йому було небажано і просто не вигідно. Тому не подав виду, що не перестав сердитись на пасинка, однак і не висловив бажання, щоб той повернувся до його хати. Певніше — не міг зважитися, якої руки держатися. Час, на його думку, був найкращий порадишник. І він вирішив почекати.

V

Минали дні. Зорівський табір зовсім роз'їхався. Корній і Терешко переїхали на баштани і на тік не показувалися. Мотря й Юхим перебралися додому. Іван Бабій зі своєю сім'єю переїхав на кілька гін від току убирати соняхи й пшінку. Денис щодня звозив полову й солому в станицю. Тут він кілька разів несподівано натикався на Юхима, але робив вигляд, що не помічає й старався скоріше зникнути. Не набивався особливо на побачення й Постолака, бо, правду кажучи, його Троянові підступи так ізнітили, що, власне, не знав як же бути далі, а дядько Бабій ладен був зовсім спасувати. Між Троянами та Юхимом і його прибічниками зав'язалися приховані, мовчазні стосунки, які бувають між двома заклятими ворогами, що з них кожен ще не зовсім певен власної сили, щоб зустрінутися в відкритій сутичці й тільки таємно гострить зброю на свого супротивника.

Не мавши майже ніякої надії розв'язати конфлікт із Трояном мирним шляхом, Юхим, проте, вирішив ще раз і остаточно переговорити з ним. Що він хобі думає? Для чого він усе це затіяв? Якщо Троян гадає перемогти їх, пороснувши грішми, то це дарма.

Юхим теж ізнайде гроші, щоб сплатити завдаток Троянові. Він позиче, він украде гроші, він їх із-під землі викопає, а трактором не поступиться.

Що не день, то більше Юхим почував у грудях наростання твердої непоборної сили й завзяття. Йому знову пригадувалися минулі дні, коли він голодний і голий з тисячами інших таких, як сам, бився за волю. Так хіба тепер він зупиниться? Коли вона відчулася ось там, на колективному полі, в спільній праці, в гуркоті машин. Між тим час ішов. Треба було думати і про сівбу, і про оранку, а Троян уникав зустрічі. Непевному становищу треба було покласти край. Але Юхим довго не в силах був зібратися з мислями й остаточно вирішити, чи зможуть вони втрюх вдержати колектив на випадок того, якщо слідом за Корнієм і Терешком піде й Денис. Правда, після того, як розкрито Денисові карти, спілкувати з ним було б легкодухо. Та в його руках сила — трактор, за якого він виплатив своїми грішми завдаток за Мотрю, Юхима й Бабія. Гроші наче й невеликі, та крім їх ось перший строк платежу підходить, — тут не у всякого духу вистачить. Юхимові насамперед потрібно було перебороти себе. Треба було підготувитися до найгірших несподіванок і знайти силу подолати найбільші перешкоди. Це коштувало йому великих зусиль, але він вирішив твердо стояти на своєму. З дядьком Бабієм багато було роботи, поки його Юхим умовив не здаватися. Одна Мотря ніби не виявляла ніяких хитань, тільки не раз плакала й згадувала Улянку, що її доведеться посилати в строк... "Та коли б здорову ж, — а то..." — скаржилася Мотря. Врешті, змовившись з Мотрею й Бабієм стояти за одне, Юхим із ними одного вечора награв до Трояна.

— Ну, що скажете — зустрінув їх Денис, колюче посміхнувшись.

Але було помітно, що йому зараз не до сміху. В рухах і поглядах прибулих було стільки певності й рішучості, що це зразу занепокоїло Трояна. Навіть Мотря тримала себе якимось згорд й незалежно.

Перший почав Юхим:

— Не будемо довго паятати, бо, здається, все ясно. Ви тільки скажіть нам точно: Корній і Терешко вийшли?

— Вийшли, — рішуче відповів Троян.

— А заяви їхні є?

— Заяви? Чудак ти, нащо заяви? Вийшли вони й край. Хто ж їм може заборонить?

— Ну, а далі що?

— Далі? Самі знаєте що...

— Ні, ми нічого не знаємо, — відповів Юхим гнівно. — Нічого не знаємо...

— Так я скажу, щоб знали. Тепер ми не будемо говорити, хто винуватий, чи ти, Юхиме, чи Корній, чи Панько, чи ми всі. Ясно одне, що нашій артілі прийшов швах. І коли хоче Бабій, коли хоче Юхим, щоб у край не розоритися, то один вихід: зараз вийти, бо згодом буде пізно.

— Як то? — вставився Бабій.

— Питаєте? Виплата за трактор підходить? Ану розкиньте на чотирьох те, що припадало на сімох. Витягнете? Та в вас тільки вугли од хат позостаються, ви це знаєте?

— Це діло погане, — роздумуючи, процідив Юхим, — подленьке¹⁰...

— Не то що подленьке, — розор!.. Куди там!.. — якимось по-чудному закричав Троян і замахав руками, ніби його хто допіру пограбував.

— Що й говорить, — журно похитав головою Бабій, — так скрутно виходить, як ото, буває, маховиком тебе зачепить і тягне, тягне. Бачиш, що закрутить, потрощить, а вирватися не можеш...

— Як не можеш?

— Сили немає...

— Ніякої сили не треба. Взять тай розійтися, як зійшлися.

— А ви ж як? Теж виходите? — запитала Трояна Мотря, що до того мовчала.

— Чудна ти! Що ж би я мав робити один? Пойнятно...

— Вийдете? — насуплено звів брови Юхим.

— Таке діло...

— Ну, вилітайте, — сказав Юхим із притиском, — а ми покищо не думаємо.

Троян раптом одхилився від столу, що на його був ісперся, витягнув шию і заблискав очима, ніби їх запалив хто.

— Ти з умом? А трактора хто виплатить?

— Якимось виплатимо, — байдуже кинув Юхим і пільно подивився на Дениса.

— Він здурів!.. — схопився з ослону Денис. — Виплате!.. Ха-ха-ха!.. Виплате!..

Юхим торкнувся вуса рукою й було помітно, як вона нервово задрижала, обличчя залило буряковою фарбою.

— Здурів? Ха-ха-ха!.. Не смійтеся, щоб на кутні не довелося сміятися, й не думайте того, що думаєте!..

— Чого?

— Бо трактор вам не вигорить!.. — гостро з притиском майже закричав Юхим. Троян скипів. На таку самовпевнену відповідь він ніколи не сподівався. Обернувшись лицем до Юхима, він чванькувато підвів голову й злорадна посмішка заграла на його обличчі.

¹⁰ Кепське.

— Ах, так?! А грошики хто платив?! Дай мені зараз п'ятдесят карбованців, що за трактора!.. Зараз мені давай!..

— А ти думав, — відрубуючи слово по слову й переходячи на «ти», почав Юхим, — що тепер тобі отаманські порядки? На бога хотів узять! Дістати земельку та ще й трактора загарбати? Млина в комітеті налапав... Багатіть задумав? На дурних хотів виїхати? Ні, забудь, вовче, за кошару, бо й зуби визбираєш! Не такі тепер порядки. Що розпечене залізо, спущене в льодову воду, зашипів Троян:

— Ти .. ти... злидень!.. Так ти пам'ятаєш хазяйський хліб?! Геть із моєї хати! Щоб духу твого!... В мене син у комсомолі, а ти що? Шваль! Прохач! старцюга!..

Вони насувалися один на одного роздратовані, червоні, розмахуючи руками, ладні кинути на кулачки. Бабій і Мотря посхвачувалися із своїх місць, і боячись бійки, кинулися між них.

— Цур йому, — умовляв Бабій Юхима, відтягуючи його на бік. — Ходімо, що ж говорити здря.

А до Трояна кинув:

— Ех, і совість же в вас слизька, Васильовичу! — і потяг Юхима до порога. Троян, лишившись один, довго бігав по хаті, мов звір у клітці. Ніколи він не сподівався, що опиниться в такому прикрому становищі. Як вони сміють? На що надіються? І так незламно й нахабно держаться! Невже всі його великі пляни повинні рухнути? Пляни, за допомогою яких він мріяв оволодіти землею, наділеною нетрудженим злидням, взяти млина. Йому вже ввижались ворохи залитої пшениці, й ожереди соломи на полі, з якими знову повернеться до його рук влада десятками, а коже й сотнями городовицьких нетяг, що вклонятимуться, запобігатимуть його ласки. Що йому на це можуть сказати всякі Скорики? Адже він для «держави», щоб земля не гуляла. І от тепер ці пляни хоче зруйнувати якийсь там приبلуда, галушечник, його колишній наймит. «О, помиляєшся, нетруджений зайдо! Дарма, що ти гнув шию три строки в Трояна, але ти його не знаєш. Не таких спритних Троян скручував у баранячий ріг. А він? Він надіється на банок, на комітет (Троян це знає). Безтямник! Хто ж у тих банках та комітетах сидить? Чи вони сьогодні на світ народилися? Чи не знають сили грошей? Ану, побачимо, чи не запаляться їхні очі злодійським вогнем, чи не задрижать їхні руки, як Троян струсне тугою кишенею? Брехня!.. Брехня!.. Ввесь світ брехня!»

Троян переживав справді якусь закляту, уїдливу лихоманку. Голова йому лускалася, як розпечений чавун, наливалася важким розтопленням металом. Такого з ним давно вже не було. Він бігав по хаті, сідав до столу, щось підраховував, знову схоплювався, жестикулював, кидав короткі слова без з'вязку, без змислу, хапав себе за скроні. Спати ліг пізно, і сон йому був тривожний, гнітючий. У голові стугоніло, мов навколо лютував страшний зловісний гураган, який трошив і рвав усе, що надибував на своєму шляху.

VI

Від Трояна Юхим із товаришами йшли пригнічені наслідками невдалих перемов. Лише один Юхим намагався підбадьорити своїх товаришів. Дивлячись на розгублену,

зігнуто Баб'єву постать, що якось по-дитячому, несміливо коливалася на клишоногих ногах, він ляпнув його важкою долонею по плечі й промовив:

— Ех, дядьку!.. От каша!.. Ну, не падайте духом до землі...

Хто зна, де там жевріла в Юхима надія. Може, рішуча Скорикова відповідь піддавала йому сили, чи, може, присутність Мотрі, що йшла обіч висока, пружна і кликала своєю мовчазністю й блиском пологлих очей. Проте становище було досить скрутне і його треба було обговорити. До Мотриної хати було найближче, і вони, не вважаючи на не зовсім ранню добу, зайшли до вдови й довго радилися.

Всі розуміли, що за всяку ціну треба виплатити борг Троянові, бо без цього їм нічого й пред'являти свої права на трактора. Але де тих грошей узяти? Юхим і Бабій спроможніші,— в них є що дати під заставу, й вони мали надію дещо дістати в банкові. Найгірше доводилося Мотрі. Продати зароблену пшеницю — нічого буде ні їсти, ні сіяти. Малося ще невиплачених хазяїном Уляні за строк карбованців із двадцять, та витратити їх, значило zostавити свою дітвору босою й голою на цілу зиму. Проте іншого виводу не було. Мотря зіцпила губи, промовчала, придушила розпач, що холодним вужом закрадався в груди.

Другого дні Юхим із Бабієм рушили до банку по гроші. В сінях довго змовлялися, скількома то вони зможуть обійтися. І вже Юхим узявся був за ручку дверей, щоб увійти до канцелярії, як ізвідти, мов цеповий собака, вирвався Троян. Обидва оторопіли.

— От тобі й на!.. — розвів руками Бабій.

— Погане діло.

Думка, що Троян неспроста зробив візиту до банку, кольнула обох. Так воно й вийшло. Голова банку (так називали станичани кредитове товариство), що раніш обіцяв Юхимові позичку, тепер скоса, непривітно глянув на прибулих і процідив: «а»..., що вийшло схоже на те, як мукає корова. Догадуючися про причину приходу, він сказав:

— Доведеться зайти вам через тиждень, бо зараз грошей нема...

Голова банку був стріляний горобець, що добре наспеціалізувався на банківій справі ще за старих часів. Він знав, як вести справу так, щоб відсотки на видані гроші потрапляли не лише до скарбниці, а й до власної кишені. Мало не вся станиця знала про цю його вдачу, але всі його вважали за спеца, і він ось уже кілька років і за нового ладу сидів у банкові.

Змова з Трояном, і, мабуть, не без хабаря, була очевидна, Юхим і Бабій вийшли з банку ні з чим. Проте вирішили ждати. Кожний день їм здавався за рік. Не минало й дня, щоб хтось із них не навідувався до банку. Так минуло більше тижня. А час летів, як налякана ластівка. Врешті, втративши всяку надію на банок, Юхим і Бабій вирішили вибиватися власними силами. Бабій продав теличку, трохи збіжжя та одвіз кілька возів кавунів до міста, стягаючися на гроші. Юхим, кинувши всім об землю, загнав свою шкапину й половину врожаю пшениці — ішов на одчай божий: що буде, те й буде, аби не поступитись Троянові. Мотрі пощастило в КОВ'і дістати насіння на сівбу, отже вона, продавши трохи заробленої пшениці та додавши 20 карбованців зароблених Уляною, могла майже повнотою сплатити Троянові борг. Такечки з величезними труднощами Юхим, Мотря й Бабій стяглися на гроші, щоб розквитатися з Денисом. Тепер треба було вручити їх своєму кредиторіві.

Одного дня вони зібралися всі троє й пішли до Трояна. Той саме вийшов із хати з ціпком у руці — очевидно зібрався йти на станицю. Забачивши нежданих гостей, він зупинився, насторожившись, і почав нервово копирсати ціпком землю.

— Що ще скажете? — невдоволено запитав прибулих.

— Та ми ось... — почав несміливо Бабій, якого лякала Троянова суворо-насторожена постаць.

— Довги свої принесли, — рішучо заявив Юхим.

— Які довги? Що ви од мене хочете?...

— Як які? Ви ж за нас платили... за трактора...

Руда Денисова борода загорілася в прикорні, тулуб йому швидко завертівся то в один, то в другий бік. Потім він повернувся до прибулих, гордо звів голову, і, обдаючи їх сердито-призирливим поглядом, хрипло процідив:

— Ніяких я грошей не знаю!.. Платив, — за себе платив... На чуже добро нічого зазіхати!

— Як так?!.. — підступив до його Юхим.

Мотря, ахнувши, сплеснула руками:

— Дядьку Денисе, що ви кажете? Хіба ж ми гуртом про це не вмовлялися, як думали трактора брать...

— Кажу те, що чуєте. А по чужих дворах нічого дражнить собак, коли вас не прошено...

— Мошелнику патентований, так ти он що?!.. — заревів не своїм голосом Юхим і кинувся з кулаками на Трояна. Але той, як собака, що вирвався з петлі, винувато згорбившись, боком відскочив осторонь і побіг геть до другого кінця садиби. Юхим рвонувся був наперед, але дядько Бабій його здержав.

— Нащо це здалося, Юхиме!.. не треба..

Добігши до сусідської загати, Троян на хвилину зупинився й кинув:

— Спізналися ви трохи, було б раніш... А ти, товстоносий зайдо, — посварився він на Юхима, — за такі слова, начувайся! Я знайду на тебе право!..

Постолака ввесь дрижав, як на лютому морозі. В грудях йому клекотіла нестерпима злоба. Лихе слово просилося на язика, і тільки присутність Мотрі здержувала його. Всі троє стояли як тороплені. Нікому і на думку з них раніше не спадало, що справа обернеться в такий спосіб.

— Що ж... до суду треба його, — сумно проговорив Бабій.

— Да... оце значить «комуною жити хочу»... Ха-ха-ха!.. — зло зареготав Юхим. — Будь же я трижди проклятий, коли я не доб'юся свого й не скручу тобі в'язи!...

І до товаришів:

— Ходім!

.....

Мотрі дрижало підборіддя й вії обважніли прозорими росяними краплями.

Денис мав рацію відмовитися від грошей. Міркував так: поки Юхим із товаришами ходитимуть по судах, тимчасом надійде другий строк виплати, до якого він зуміє зібрати гроші, а що колектив формально не ліквідований, то він зможе знову сплатити внесок, на

який у його ворогів безумовно грошей не вистачить, і юридичне право на володіння трактором зостанеться за ним.

Уперед, ніж притягати до суду, Юхим спробував був передати гроші Троянові через станраду. Сторожив там цілий день. Нарешті Троян з'явився. Але він подав на Юхима й його товаришів такий рахунок, що Постолака тільки руками розвів. Тут і косовиця, й молоча, й харчі. Виходило так, що Юхимові треба було ще два рази постільки ж докласти, щоб розквитатися з Трояном. Стало ясно, що їх може розсудити лише суд. Тому й лишилося чекати на його вирок.

Та подавши позов, Постолака й на цьому не міг заспокоїтися. Він надумав використати ще один засіб, що, як йому здавалося, був чи не найпевніший і міг найшвидше прискорити розв'язання справи з фордзоном.

VII

Велику кучу соняхів обсіла вся Бабієва сім'я. Дітвора жваво вибивала посохлі бурі головки й перекидалася жартами. Любина й Одарка сиділи поруч і щось жебоніли, очевидно про останні вуличні новини. Торохкотіли вибивалки, насіння прискало на землю й змішувалося з головками. Іван Бабій сидів мовчки, неохоче стукаючи качалкою по рудій шляпці соняха, про щось думав. Нараз коло Бабієвого тину показалася висока Юхимова постать і жвавий оклик:

— Здрастуйте!..

Юхим швидкою ногою підійшов до Бабія й зупинився. Вся його постать виявляла якесь нетерпляче чекання, а по тому, що поздоровкався весело і голосно, було помітно, що він у доброму гуморі. Його настрій зразу передався Бабієві, і той схопився на ноги в надії, що прибулий має розповісти щось цікаве. Він не помилився. Доторкнувшись злегка до Бабієвої руки, Юхим одвів його трошки осторонь і тихо сказав:

— Надумав я, дядьку, сурйозне діло...

Козак чомусь іскинув картуза, провів долонею по блискучій лисині й дивився на співбесідника своїми добрими очима, в яких світилася недавно втрачена надія. Він мовчки потягнув Юхима до хати; там вони сіли на призьбі, і Юхим почав:

— Надумав собі ось що... Радився із Скориком і він таке совітує.. Напишемо ми на Трояна в газету... Не майстер от я писать лиш, а доручать комусь не хочеться, щоб не розплескали, та щоб Троян попереду нас не поспішив. Думаю собі так, напишемо, як уміємо... В хаті-читальні, може читали коли, є газетка, що нашою мовою пишеться. Бабій, пригадуючи, зморщив лоба.

— Чи не «Червоною», бува, зветься?

— Вона, вона... «Червона Газета»!

— Так це Омелько Вергун виписує, сусіда... Він частенько мені її читає.

— Отож я думаю, — продовжував Юхим, — чирконемо ми до неї як уміємо, по-простому, по-мужицькому, там поймуть... Бо читав я раз, як одного кулака там протягнули за те, що задумав сам торгувати, а на одного наймита патент узяв. І за це його так прохворостили, що мабуть йому не солодко довелося. Це ж така сама сторія і з нашим Трояном.

Козакові радісно заблищали очі.

— Прохворостили?! Ото... Нуда... така сама. Давай, давай, чому б не написать? Може воно й допоможе...

Тоді вони обидва пішли в хату і там довго-довго митикували, складаючи свого дописа. Дядько Бабій був грамотніший, тому писав він, а Юхим усе підшукував такі слова, щоб були влучні та дотепні і до того ж смішні. Так, йому здавалося, буде дужче. Казав: «Щоб, прочитавши, людина й сміхом і слізьми пройнялась»... Списали все: як Троян їх умовляв пристати до колективу, щоб дістати кращу землю, як підкупив п'яницю Панька вийти з колективу, як він ошукав, заплативши за них завдаток за трактора, а тепер не хоче від них брати грошей, щоб не довелося позбутися машини, все, все.

Нарешті дописа скінчили. Обидва почували таку втому, ніби викосили добру десятину пирію. — Оце то вшкварили, — промовив із підсміхом Бабій, витираючи піт.

Потім перечитали від початку до кінця. Виходило, ніби краще й не треба. Бабій переписав ще раз, начисто. Розглядаючи рукопис, він не без задоволення зауважив:

— Ну, побачимо, як тепер на цугундер візьмуть Дениса.

— Жаль, як це ми раніше до цього не додумалися, — шкодував Юхим.

Вийшовши від Бабія, Юхим зараз же подався на станцію верстви за дві від станиці, щоб здати листа на пошту. Що в його не було конверта, то він купив там у поштаря, попросив його написати адресу й тут же укинув у скриньку. Поштар, лисий, чисто виголений і надто чемний панок, щось довго розглядав Юхимого листа, похвалив за сількорство і на питання запевнив, що перший же потяг повезе Юхимового дописа до Ростова, де видається «Червону Газету».

Повертався додому Юхим щасливий з того, що зробив таку важливу справу. Він ішов і міркував, як там, у далекому великому місті чужі, незнайомі люди читатимуть його листа, як вони обурюватимуться на Трояна, як вони співчуватимуть йому — Юхимові. Він уявляв, як за кілька днів прийде в станицю газета, де друкованими літерами будуть ісписані всі шахрайства його ворога, з яким зацікавленням читатимуть її всі станичани що віднині визнають, що за один той Троян. Юхимова уява сягала ще далі. Йому вже ввижалося, як із міста приїде людина в окулярах (обов'язково в окулярах) і з портфелем та прискіпається з допитом до Трояна. Врешті бачив останню картину цього кола подій: вартові міліціонери забирають Трояна й ведуть садовити в холодну, а люди кидають йому слідом слова призириства і зневаги. А трактор... Ну, багато ще дечого гадав Юхим...

Але ні про що він би не мріяв, нічим би себе не тішив, коли б знав, що той самий поштар, який прийняв його листа, однедавна став за доброго приятеля Троянові, й що Троян останніми часами мало не щодня навідувався до його.

VIII

Сірим туманом клубочиться осінній день і сіє холодну мжичку. Перлами-росами плаче шумлива отава, що недовго їй зеленіти зосталося. Вітер-пустун бабиним літом закосичує землі й навіває сум осінньої самоти, тянучої, холодної, дріжкої.

Юхим важко ступає по мокрій землі, стиха погейкуючи на коні. Сум опанував його душу, і тому йшов мовчазний, похмурий, як далека хмара. Цвѣохнув по конж батогом, оглянувся на Бабію, що чолопав клишоного за плугом, і посміхнувся болісно.

Ха-ха-ха!... От так одірали колектив!

Га, дядьку Йване?

Той копирснув істиком по обліпленій поличці плуга і вийшов із борозни.

— Лиха наша доля, Юхиме. От і до редакції написали... Либонь, два тижні минуло, а не пишуть...

— Не пишуть, — понуро мовив Юхим.

— Що б таке сталося, як ти думаєш?

— Думаю я, що коли б наша респонденція та не потрапила до Трояна, бо вже занадто якийсь улесливий той поштар до мене був та-лисицею стромляв носа в наше письмо.

— А — свободна вещь, свободна вещь, — згоджувався Бабій.

— Ні, — почав якомсь, невдоволено сам на себе Юхим, — який чорт нам надав послать на тракториста того мимрю, Андрія? Комсомол, із бідного роду, мати з наймів не виходила, аж поки не під брав Денис, а на тобі, крутиться, як муха в окропі, а од вітчимових ясел, не бійсь, не наважиться од йти. Тьху, шкураї.

Постолака сплюнув і цвѣохнув по конях.

— Молодий, малодухий, що ж до його?...

— Ні, до чого я це кажу? — перебаранчив йому Юхим. — Кажу це я на те, що знавши б я, як орудувати трактором, давно-б він зашумів із-під Троянової повітки. Нехай тоді він нас судить, а не ми його, коли такий.

І натягуючи плетінку на вуха, з досадою на промах, якого вже не поправити, вилаявся грубо, міцно, що аж Бабієві стало ніяково. І раптом, пригадавши останню розмову з Андрієм, швидко заговорив.

— Да, ви ж нічого не знаєте? Троян трактора на цеп припнув під повіткою й на замок запер, га? Як вам це? Знає кішка, чиє сало ззіла!... Це Андрій хвалився. Сидів ото він, бачте, в тітки, — думав, що Троян його проситиме, щоб повернувся... Чудило!.. Троянові цього й треба було. Так от не діждався, сам із повинною прийшов. Дивиться, аж трактор уже припнутий... Ге, а ви думали... Боїться, стерво, й на Андрія не надіється, мабуть. А то хіба б вислав орать плугом?

— Ото історія, — дивувався Бабій. — Хто б тільки думав, що таке вийде? Хто б тільки ждав?

Кілька хвилин Юхим ішов мовчки. Дощ уїдливо мжичив, розстеляючи на приземлях туман і звужуючи обрій.

— Он він, розбагатілий бідняк, щось куняє над плугом, — показав він на Андрія, що десятинами через три від них зупинився на зайнятий ділянці. — Що то воно собі міркує? Ех, горенько наше...

Коні дійшли до шляху і круто звернули соб. Юхим кинувся вперед і крикнув на передню (орали трояком):

— Гайда, гайда прямо! Но!

Зайшовши в борозну, орачі стали відпочити. Юхим налагодився закурювать.

— Знаєте що? — рішучо сказав він. — Піду я зараз до Андрія. Це ж заріз!.. Я без коняки zostався. Ви тільки подумайте: орать нам нема чим, що ми засіємо? Другий строк платежу не за горами... Поки ми добиватимемося права, а він обкручуватиме нас. Піду. Хіба не я буду.

І він покрокував через ріллю, важко вгрузаючи в землю. Бабій трохи з острахом дивився вслід Юхимові, що віддалявся. «Коли б не накоїв чого лихого» — думав. Юхимове становище ставало дійсно безпорадне.

Продавши за безцінь коняку (кому потрібна така шкапа?), тепер він, аби що засіяти, випросив в одного свого знайомого коняки спрягтися з Бабієм. За те мав викопати погріб. А засіяти чим? А далі що? Мотря, та зовсім руки опустила. Витратити гроші на найм худоби не ризикувала, а КОВ одмовлявся допомогти, говорячи, що в його й так злиднів до біса, «а в вас, кажуть, колектив, звертайтеся до кооперації». Лише один Бабій із гріхом пополам міг посіяти як не в ріллю, то хоч під борону, бо мав пару конячат. Щоправда, Юхимові товариші не сплять. Вони стукають де можна, кричать де треба, вони сподіваються, що візьмуть гору, але, як кажуть, поки хвалько нахвалиться, будько набудеться. Як не квапить Юхим суду, але там черга, і на неї треба чекати, та й справу з одного маху навряд чи розрубаєш. Редакція покищо мовчить. Якесь зачароване коло, давлюче, задуже. Його треба розірвати, тоді видніше буде...

Тимчасом Андрій сидів над борозною похилий, пригнічений якимсь важким тягарем. Зір його блукав десь далеко, за навислими туманами, а думки комашником ворушилися. Помітивши Юхима, він схопився й наказав Ксенці поганяти, а сам стояв похнюпившись й обчищав грязь, що поприлипала до чобіт. Підійшов Юхим. Розгублений парубків вигляд стишив його пристрасть, що недавно сполум'яніла.

— Ну, як діло? Чом же ти трактором не ореш? —

І в голосі забрентало кепкування.

— Сам знаєш, — похнюпився Андрій і ледь посміхнувся.

— Слухай, Андрію, — промовив чітким, але не грубим голосом Юхим. — Виручай!.. На тебе, брате, надія.

Парубок чомусь часто заморгав: повіками, стояв мовчки.

— Ти ж сам поміваєш, на якій ти землі виріс, де твій ґрунт... Чи не твоя мати, як і я, гнула спину на чужому полі? Чи не своїми мозолями вона заробляла таким-от жеретіям, як твій вітчим, на пуховики? Та й сам ти хіба не скуштував гіркої долі? А тепер? Бачу я, куди Троян гне. Він хоче за твоєю спиною вигодувати дочок, та щоб ти своїм горбом і головою придане їм надбав. Ти, думаєш, йому потрібний? Подумаєш, усиновив!.. Усиновив він, щоб зідрати було легше з тебе три шкури. А світу не тільки, що в вікні... Та що тобі говорить, — копирснув Юхим мокру землю пужалном, — ти сам комсомол і знаєш, де того світу більше і як до його йти.

— Я знаю, про що ти хочеш сказати, — сумно мовив Андрій. — Про це я ось тепер думав. Та куди ж я подінуся?

— Куди? Переходь, хоч і до мене, — не прожену. Тільки солодошів у мене нема, та ти, мабуть, до їх не дуже й звик. Проте не в цьому справа... Без трактора нам заріз... Осьдечки що нам треба! Тобі одному це доступно, бо я тут безрукий і сліпий, як кріт. Ех, Андрію, Андрію! От вона війна, брате, підійшла! З одного боку хронт, з другого хронт, як

у войну гражданську... Он воно як... Давай же, брате, на бій... Бо як обійде неприятель з крила, ми пропали... Чуєш? Ми тебе в науку оддавали, ти в нас ніби за пулемьотчика повинен тепер... Чуєш?

Щодалі говорив Юхим, Андрійові густішала фарба на лиці і в очах виблискував огонь щораз твердішої рішучості й завзяття.

— Я знаю, що ти хочеш, — промовив парубок рішучо, — про це я ось і думаю. Йому голос міцнішав і обличчя ставало мужнім, навіть суворим. — Я знаю... і я зроблю — сказав, як одрубав.

Небом клубочилися розірвані хмари; вони то густішали, то рідшали, мов виривалися десь далеко, з невидимого димаря велетня заводу, що роздмухував тисячі палючих горен.

Юхим ще довго стояв і слухав палкі, повні надії й щораз повніші назламної рішучості Андрійові слова.

IX

Андрій стояв під повіткою, намагаючи в руці ключ. Вийняв, обглянув такий малесенький почорнілий шматочок заліза — з кільцем і тризубою борідкою. Давно він не бачив цього ключа. Після одної гострої суперечки з Андрієм, що знову ледве не скінчилася бійкою, Троян старанно переховував цей дорогий шматочок заліза. Кілька днів Андрій націлявся вкрасти в вітчима ключ, і все не щастило. Троян пильнував його більше, ніж власного ока, не розлучаючись ні вдень, ні вночі. Лежаючи спати, він кожного разу клав штани, до яких був прив'язаний на мотузочкові ключ, під голову, щоб було безпечніше від чужих рук. День при дні підстерігав Андрій Троянову неухабність і безпечний сон. Але все ні до чого. І лише сю ніч, вставши серед сну, Андрій надібав на батьковому ліжку його штани і ключ, заповітний ключ.

Тепер він тут, в його руках. Андрій міцно стиснув чорний шматочок заліза й посунув руку до кишені, — ніби боявся, що хтось несподівано наскочить і видере його. З твердим переконанням не зупинитися на півдорозі пішов запрягати коні в гарбу.

На поле збиралася вся сім'я, вкупі з Трояном. Треба було докопувати картоплю, бо зачастішали дощі й починалася негода, а за нею багнисте кубанське бездоріжжя.

Як рушила гарба з подв'р'я, Троян до парубка кинув:

— Ти ж тут не барися! Наша в млин третя черга, то вже і йти пора. Та гляди, щоб мірошник тугіше камінь держав!

Зерно вже лежало в млині, і Андрійові треба було йти молоти. Він не міг дочекатися тої хвилини, поки старий виїде з двору. Так чомусь трусилися ноги, ніби передчував, що трапиться щось лихе, непоправне.

— Глядітиму...

— Може Ксенька нехай зостанеться, допоможе.

— Добирайте вже картоплю, а то ще догнє, — похнюпився Андрій. — Сам справлюся. Накрапав дрібний дощик. На вулиці вже з'явилися калюжі. Гарба виїхала за ворота й почала засотувати на колеса чорні пасма глеюватої землі.

Андрій довго не вертався від воріт. Як пройшло з добрих чверть години, він прибіг під повітку й тремтячою рукою, підбираючи ланцюга, намацував замок. Швидко вийняв

ключ, встромив у темну дірочку, повернув. Замок глухо клацнув раз, другий, і шербата дужка вільно подалася в пальцях, випустивши залізні ланки. — Єсть...

Андрій мерщій ухопив відро й подався до коморі за горючим. Не пам'ятаючи себе, вовтузився розводячи мотора. Тепер уже хотілося, щоб хвилина за мить була. От уже... вже... Трояненко забирається на сидіння й пригинає голову під низеньким сволоком.

Переводить регулятора на найбистрішу швидкість. Єсть...

— Трррк-ка-ка-ка. Бух-бух-бух... — лопотить під солом'яним дахом повітки й пострілом б'є в уші.

«Тільки б не нагодився батько...» — рушаючи трактором, думає Андрій.

Виїхавши за станицю, Троян раптом зупинив коні.

— Сті-ій... Ключ... Де-де... ключ..? — закричав він

голосом, що зривався, а руки тремтіли, мацаючи по кишнях.

— Ксенько, суча дочка, де ключ? — засовався він на місці.

Дівчину смішив несподівано-тороплений, розгублений вигляд хазяїна. Приховала посмішку, а сама заклопотано:

— Що ви, дядьку? який ключ?

— Ключ!.. ключ!.. Що в мене!.. отут... коло штанів!..

Ксенька сховала голову в плечі: убий — не знаю. Нирнувши під крижівницю, Троян плутався в посторонках і швидко розпрягав коняку. Не скидаючи шлєї, важко перевисився через спину коняки і, підбираючи ноги на ходу, ошаліло хльоскав оторопілу тварину поводом:

— Но, но!.. щоб ти здохла!.. І пустився вскач, тільки з-під кінських копит летіли бриски грязі, мов на землю з кожним плижком, падали набої і рвалися.

Не встигло промайнути мимо очей кілька хат станичної околиці, як до Троянових ушей здалека долетіло приглушене шелестом вітру й шумом коня бухкотіння:

— Так-та-так-та!...

— Мій!.. мій!.. — кольнуло струйним жалом мозок.

Не пам'ятаючи себе, осатаніло бухав товстими закаблуками коняку під черево, гатив кулаком по здухвинах, несамовито нокав, захлинаючися від фатального передчуття.

А трактор лопотів, віддаляючися в протилежний бік, і реготав своїм бухкотливим хриплим сміхом.

Доскочивши до свого двору, Троян стрілою влетів у ворота, в голові так затуманіло, що навіть не йняв віри, бачачи коло воріт сліди лапатих коліс. Під повіткою, там, де стояв кількадесять хвилин тому фордзон, валявся довгий товстий ланцюг, одпертий замок, а в ньому ключ. Той самий ключ...

Троян круто обернув коня і, схопивши на лету коромисло, що висіло під хатою, помчався свіже

зірваними слідами машини. Мчався вулицею, потім провулком; пересік пустир, знову ввірвався в довгу, широку вулицю, завернув ліворуч, праворуч... А трактор густо чмихав і лопотів вузьким завулком.

— Ага... ось... ось він!.. До Юхима!.. Андрій оглянувся й прикипів: «батько!»

Ще хвилину, одну хвилину, і він сховається в Юхимовій хаті.

Розлюченим змієм навідав Троян:

— Уб'ю, шибенику!.. — прохрипів.

Андрій надав ходу. Затремтіли, мов перебиті, руки. В очах замерехтіло.

— Юхиме! Юхиме!..

Шльопання кінських копит стугоніло в ушах. В машині щось клацнуло. Колеса раптом зупинилися. Андрій зірвався з сидіння й плигнув,

— Уб'ю!.. — засичало над головою. В повітрі зафурчало коромисло. Андрій захитався і вмить звалився в грязь, широко розкинувши руки, а з правої скроні цівкою вдарила кров і змішалася з чорною рідкою гряззю.

Того дня станиця була схвильована двома незвичайними подіями: козак Денис Троян убив свого пасинка Андрія й повісився сам. Зі швидкістю блискавки, що прорізує небосхил від краю до краю, облетіла ця новина станицю. З хати в хату, з вулиці в вулицю перекочувалася неймовірна чутка, і народ валом валив разом до двох хат: Юхимові — де лежав Андрій, і на старе Троянове дворище. На щастя, сумна звістка про вбивство Трояненка вийшла перебільшена. Звалившись від Троянового удару, обливаючись кров'ю, Андрій тільки знепритомнів, але життя не втратив. Під впливом хвилини, Троян, застогнав від злоби й розпачу і кинувся стрімголов назад, в той час, як Юхим, вибігши з хати, кричав на гвалт. За кілька хвилин біля Юхимового подвір'я зібрався величезний натовп, що з криками обурення й погрози кинувся до Троянкової хати. Там на подвір'ї самотньо ходила никаючи коняка в упряжі, й іржала. Трояна знайшли ще теплого, але без признаки життя, повішеного на бантині під старою повіткою. В кишені у нього знайшли розпечатаного листа, на конверті якого чітким почерком станційного поштаря стояло:

Сількорівське
Ростов-Дон
Редакція „Червона Газета”

За кілька годин свідомість повернулася до Андрія. Про вітчимове самогубство йому сказали лише другого дня, коли сили йому зміцнілися й розвиднилося в голові. Сумну звістку Андрій прийняв стримано, не проронивши жадного слова, тільки очі йому зату-манилися вогкістю.

Х

Кошлатою отарою проходили короткі осінні дні. Здоров'я Андрія поволі міцнішало. Побиту голову часом проймав тупий біль, але рана була без великого ушкодження кости й заживала швидко.

Тимчасом доля колективу дуже турбувала Андрія. Юхим намагався поки що держати Трояненка якомога далі від усього, що нагадувало б йому його хворобу, але парубок на такі заходи ображався й вимагав не втрачати гарячого часу. З нетерплячкою він чекав, коли лікар дозволить йому покинути ліжко й виїхати в поле. А Юхим бігав то в кооперацію, то в КОВ, шукаючи допомоги на перший засів своєї й Мотриної частки в колективному полі. Він хотів дістати позику до того часу, поки встане Андрій, щоб, не затримуючися, можна було сіяти. Іноді Юхим ловив на бігу Скорика й вони радилися про

нових кандидатів до колективу замість Терешка й Корнія та Панька. Кілька разів їздив до міста, шукаючи грошей для осіннього внеску за трактор, бо було таки дуже сутужно. Великі колективні лани на той рік могли дати врожай, якого б вистачило на чергові виплати, а поки що стояла велика скрута. І з дня на день його обличчя на побаченні з Андрієм веселішало проблисками надії. Здавалося, що от-от пролетить кілька днів і всі нестатки вкупі з тяжкими спогадами про недавні сумні пригоди одлетять в далеке минуле.

.....
У неділю, перед Покровою, станиця гула ярмарково-святочним настроєм. На базарному майдані, де розпочинався ярмарок, була вся станиця. Гучно вигравала шарманка й вертілася строкатим кольоровим мереживом карусель. Дітвора наввипередки кидалася сидлати дерев'яних баских коників і гомоніла гороб'ячим дживкотінням.

Улянка стояла побіч каруселі й з заздрістю дивилася, як діти мчалися вихором на каруселі, а вона от хотіла, й не могла. Чому? Не було в матері зайвого п'ятака. «Ну, це нічого», думала Улянка. Колись і вона покатається. А тепер от їй добре, що за кілька днів вона скінчить свій строк. Тоді їй не болітимуть плечі від в'язок і руки від важких навильників; тоді, може, і груди їй не колотиме, як полегшає робота. Вона пригадала, що матір наказувала не баритися на обід. Підождала поки зупинилася карусель, і швидко подалася додому. Йшла станицею й думала про те, як їй буде вільно і легко при матері.

Біля хати, повертаючи на подвір'я, Уляна зустріла по-святковому вбраного дядька, що поважною ходою йшов на вулицю. Дядько пильно оглянув дівчину й зупинив:

— Це ти сама Уляна й будеш?

— Я. А що?

Улянці тривожно закалатало серце.

— Та так, питаю... Там мати скаже...

В хату не ввійшла, влетіла.

— Мамо, що то за дядько? Питався, як звуть...

Мотря обмітала пірцем витягнуту з печі хлібину, ховаючи погляд на високих грудях і винувато з запинкою мовила:

— Та ж наймать тебе приходив.

— Ну? А ви що?

— Та що ж я...

Сьогодні Уляна така була весела, так щебетала зранку, і Мотрі до болю не хотілося вразити дівчину неприємною новиною. Хвилину мовчала, думаючи: «Сказати, чи після? А, однаково».. Вона глянула на Уляну, що стояла перед нею бліда, нерухома, мов підсудний, що чекає на суворий вирок.

— Дочко!.. Уляно!..

Дівчина закрила обличчя руками — вона зрозуміла все...

— Голубко, пойми ж ти... Нам же ось за тиждень гроші виплачують за трактора, а він уперед за три місяці дає. Чоловік добрий...

З грудей дівчині вирвався приглушений стогін:

— Ви ж казали...

— Улянко!.. Ну що ж робити?.. Хліба ж у нас обмаль. А грошей треба — це ж останній строк... останній...

Повз вікна промайнула швидка Юхимова постать.

— Гай-гай!.. — переступив порога Постолака й зупинився в нерішучості, дивлячусь на Уляну. — Що це ти заради неділі? Мати, — звернувся до Мотрі, — чим дочку зобідила? Ай-я-яй!..

Говорив він голосно, з посмішкою і тою бадьорістю в голосі, що мимо волі відганяє тугу й обіцяє надію й жадання несподіваної втіхи.

Юхим підійшов до Уляни, взяв за обі руки, глянув у лице.

— Ну, чого ти? Ну?

— Та... Вернидуб приходив... Хоче в строк найняти... — винувато мовила Мотря.

— А ти?

— Та де ж ми тих грошей добудемо? на трактора ж...

Юхим змахнув руками, як крилами птаха, що збирається летіти.

— Аха-ха-ха!.. Ну й чудак. Овсі забили мені баки. Оце ж у городі я вчора був із Скориком. Банок же... банок виплатить за нас осінній внесок під заставу трактора. Чули?

Мотря забула про хліб у печі й сплеснула в долоні:

— Та що ти плещеш! Банок!

— Та не який біс! Можна сказати напевно, що заплатить. Бо заявили: дайте документ, що ваш колектив є справді бідний. Ну, а наші ж багатії одлетіли, а ще сьогодні!.. Да, ще сьогодні прийматимемо нових членів... Скорик там таких ізнайшов, що куди!.. У мене сходка ввечері.

— Не родичів, буває, Троянових? — посміхнулася

Мотря.

— О, ні! Це надійні хлопці, а головне — голі як бубон. Ну, от... а ти дівчину мучить — у строк... Хай вони показяться з їхніми строками. Витягнемо й так. Нам аби до літа. Факт!..

— Мамо, доставайте вже хліб, а то загнітяться, — проясніла Уляна, витираючи обличчя.

— Достаю, достаю, дочко... — кинулася Мотря, а сама тремтіла в радості, не вірячи щастю. — А ти сідай, сідай, — присолашала вона Юхима, виймаючи хліб. — Це ти просто звеселив нас, — глянула на його, приголубила довгим укоханим поглядом.

Юхим сів на лаву й довго розповідав про те, якого труда йому обійшлася вся ця біганина по установах, як він надокучав Скорикові, ремствував, лаявся скрізь.

— Ну, та проте свого добилися — це факт. Тепер заживемо. Хотів Троян трактора проковтнути, та подавився, — залізні.

І замовк.

Чи спогади томили, чи може йому нові думки заповнили голову.

Потім сказав:

— Ти б, Уляно, йшла гуляла. Який там строк, — докірливо обернув погляд на Мотрю: — дівчина як та стеблина на вітру.

— Та ж обідать зараз будемо! От своїх іще шибеників жду. Десь там бігають.

— Та воно дитяче діло таке. Ну що ж, мабуть, я й піду, — неохоче підвівся Юхим, — бо ще треба ж сповістити дядька Бабія. — А коло дверей замнявся:

— Чи ба, трохи не забув. Знаєш що? Терешко подав заяву, щоб його знову прийняли в артіль, бо він ніби виступив не з своєї волі, а Денис на його насів...

— Чого ж, слободна вещь... — заговорила Мотря співчутливим тоном. — Він не жеретій же який-небудь, а наш, трудящий чоловік.

— Нуда... нуда... — міркував Постолака, — та тільки ж поплічник він глитайський... Про це ще поміркуємо...

Юхим вже одчинив двері, а сам не переставав говорити:

— В тебе все готове? Бо з понеділка Андрій з трактором виїде. Через день-два й сіяти почнемо.

Мотря проводила його в сіни.

— Ну, от... — промовив Юхим, зупинившись проти надвірних дверей, і оглядав Мотрю довгим запитливим поглядом.

Мотря здригнула, ніби від сильного холоду, склала наперехрестя руки під повними грудьми й покірне тримала їхню важку вагу.

Стишеним голосом, до якого Юхим не звик, почала:

— Я вже така рада... така рада. Ти такого наговорив...

І пробачливо додала:

— Посидів би, чого спішиш?

Юхим беззвучно, посміхнувся, і зморшки злегка засуворили йому чоло.

— Та ти ж не любиш, щоб у тебе довго засиджувалися... Пам'ятаєш, на степу?.. Вона хвилину думала.

— А... а!..

— Згадала?

Мотря дивилася кудись у бік через Юхимове плече.

— Що тепер скажеш?

Вона озирнулася навколо боязко й переступила з ноги на ногу, а очі були повні покори й бажання. Вона мовчала.

Але ця мовчанка була красномовніша од усяких слів.

Ростов над Доном 1927-28 р.